

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1997 metai

INSTITUTE OF LITHUANIAN HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1997

VILNIUS 1998

INSTITUT FÜR LITAUISCHE GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1997

VILNIUS 1998

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė komisija
Vytautas MERKYS (pirm.), Antanas TYLA (pirm. pavaduotojas),
Vacys MILIUS, Gediminas RUDIS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė),
Gintautas ZABIELA

Redakcinės komisijos adresas:
Kražių g. 5, 2001 Vilnius

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342
ISBN 8896-34-025-X

RECENZIJOS, APŽVALGOS, ANOTACIJOS

Eugenijus Svetikas. Apkalai su širdies simboliu Lietuvoje kontrreformacijos laikotarpio pradžioje. – *Lituanistica*. – 1997. – Nr. 1(29). – P. 28–34; **Kapšelių apkalai su liūto simboliu Lietuvoje XV a. antrojoje pusėje.** – *Lituanistica*. – 1997. – Nr. 2(30). – P. 20–29.

Eugenijaus Svetiko straipsniai apie senkapiuose rastus diržų ir piniginių apkalus – aktualūs, turiningi, tačiau kai kurie juose išdėstyti vertinimai kelia abejonių. Pamėginsime jas išsakyti.

Diržų apkaluose pavaizduotoje širdžių eilutėje autorius linkęs išvelgti penkių šventų Jėzaus Kristaus žaizdų motyvą, sieja juos su jėzuitų kontrreformacijos pradžioje skleistu Dievo Kūno kultu, su religingumo skatinimu skleidžiant smulkius daiktus su kulto esmę vaizduojančiu simboliu. Pirmiausia pastebėsime, kad diržas nėra smulkus daiktas. Be to, brangus, ypač gamintas mieste. Abejotina ir tai, kad visi apkalai yra XVI a. VIII–IX dešimtmečio. Pats autorius pastebėjo, kad Alytaus kapinyno kape Nr. 526 ir Rumšiškių kapinyno kape Nr. 184 rasta po tris Aleksandro Jogailaičio denarus. Tai verčia manyti, kad aptariamieji apkalai egzistavo jau XVI a. pradžioje. Tiesa, remiantis tuo, kad šie denarai kartais randami su XVII a. II pusės monetomis (sic!), autoriaus apsisistojama ties išvada, kad apkalai naudoti XVI a. VIII–IX dešimtmetyje.

Iš tiesų, jei minėtuose kapuose būtų rasta tik po vieną Aleksandro Jogailaičio denarą, tai tokią prielaidą dar galima būtų pateisinti. Tačiau rasta po tris monetas kiekviename kape. Patikimiausia šiuos kapus datuoti jei ne Aleksandro laikais ar net Žygimanto Senojo laikų pradžia, tai pastarųjų laikų pabaiga. Jei kapai būtų vėlesni kaip XVI a. V dešimtmečio, tai tarp Aleksandro denarų būtų Žygimanto Augusto denarų. Manome, didžiausia tikimybė, kad kapai su Aleksandro monetomis yra XVI a. III–V dešimtmečio. Nesiskaityti su šiuo datavimu būtų didelė klaida.

Jei apkalai naudoti XVI a. III–V dešimtmetyje, tai negali būti jokios kalbos apie jų ryšį su jėzuitų kontrreformacinėmis priemonėmis.

Abejonių kelia ne tik autoriaus siūloma chronologija. Nėra pakankamai aišku, kad apkaluose vaizduojamos širdys yra penkių šventų Jėzaus Kristaus žaizdų simbolis. Pirmiausia eilutės apkaluose susideda iš daugybės širdžių. Ką tai galėtų reikšti? Atsakymo neradome. Trūksta kai kurių smulkmenų prie širdžių. E. Svetikas pats aprašo, kaip tas simbolis turėjo būti vaizduojamas – perversa širdis kartu su prikaltomis Išganytojo rankomis ir kojomis, širdis apjuosta erškėčių vainiku, perdurta širdis, apjuosta liepsnos aureole arba spinduliais, apgaubta erškėčių vainiku, su iš viršaus besiverčiančia ugnimi ir kylančiu mažu kryželiu.

Kad keturi taškai aplink širdis simbolizuoja perdurtas Jėzaus Kristaus rankas ir kojas, yra sunkiai įrodoma. Tai gali būti dekoratyviniai elementai. Apskritai širdis yra vienas iš plačiau paplitusių motyvų viduramžių ir naujųjų laikų juvelyrikoje. Kai širdis yra atvaizduota su kultu susijusiuose daiktuose, nesunku išsiaiškinti, ką ji reiškia. Žymiai sunkiau suprasti jos reikšmę, kai ji pavaizduota buitiniuose daiktuose. Ypač tais atvejais, kai tai padaryta schematiškai, supaprastintai. Autorius mums nepateikė jokios lyginamosios medžiagos. Apskritai nepasidomėjo diržų apkalų kilmę. Kas, jei tokie apkalai gaminti protestantiškuose kraštuose, o ne Lietuvoje? Ar tokios minties neteikia jau vien tas faktas, kad protestantų šūkis buvo „Dievas su mumis“, o katalikų „Ave Maria“.

Kaip matome, rašant straipsnį nepagalvota, kad, padarius klaidą nustatant apkalų chronologiją, neišsiaiškinus, ar ir kituose dirbiniuose yra panašiai traktuotinių motyvų, pagaliau nepabandžius ištirti diržų apkalų kilmę, bus padarytos galbūt skubotos išvados.

Straipsnis apie piniginių apkalus su liūtu ir gėlės žiedu taip pat kelia nevienprasmiskas mintis.

E. Svetikas teigia, kad apkalai apskriti neatsitiktinai. Jie simbolizuoja Visuotinę bažnyčią. Penkios ataugėlės vaizduoja jau minėtas Jėzaus Kristaus žaizdas. Trikampė ataugėlių viršūnė ir jų padalijimas į tris dalis simbolizuoja švč. Trejybę ir tris dorybes.

Mums atrodo, kad apkalai apskriti, ir tiek. Nieko nereiškia ir penkios ataugėlės. Pats autorius neteikia jokios reikšmės tam, kad Radikių kapinyno kape Nr. 4 rastame apkale tėra dvi ataugėlės.

Anot autoriaus, keturios kraštinės ataugėlės sudaro X formą, viršutinė ataugėlė, besijungianti vertikalia linija su kniedės galvute apskritimo apačioje, sudaro I formą. Tai neva Jėzaus Kristaus monograma. Liūtas ir rožė simbolizuoja Jėzaus Kristaus prisikėlimą. Tarp liūto uodegos ir galvos yra graikiškas kryžius arba augalo žiedas.

Mūsų nuomone, Jėzaus Kristaus monogramos apkaluose nėra. Ataugėlės yra dekoratyviniai apkalo elementai. Jų išdėstyme galima įžvelgti daug ką. Kniedė apskritai yra tik kniedė, o ne vaizdulio elementas. Nėra apkaluose nei graikiško kryžiaus, nei augalo žiedo. Skeptiškai vertintinas ir siekimas liūtą pavaizduoti kaip Jėzaus Kristaus prisikėlimo simbolį. Nieko čia negali padėti Biblijoje sutinkama liūto

simbolika. Geriau praverstų pateikti konkretūs krikščioniškojo meno pavyzdžiai. Bet ir tai tik labai artimi aptariamai medžiagai. Štai piniginės su apkalais plačiai vartotos VI–VII a. frankų visuomenėje. Parodoje „Die Franken-Wegbereiter Europas“ Staatlichen Museen zu Berlin am Kulturforum 1997 mačiau VII a. antros pusės piniginę su apskritu apkalu, ant kurio atvaizduotas kiauraraštis kryžius platėjantį galais. Bet pagalvokime, ar tokia tolimesnė medžiaga mums galėtų būti naudinga kaip argumentas? Abejoju...

Kad ir kaip būtų, pagrindiniai Jėzaus Kristaus simboliai buvo ir yra Dievo avinėlis ir žuvis. Visi kiti labai retai sutinkami krikščioniškajame mene. Dar sunkiau su rožės žiedu. Jis dažniausiai siedinamas su Marija. Jei jis turėjo ką nors bendra su Jėzumi Kristumi, tai buvo žinoma mažai kam, veikiausiai Biblijos žinovams, o ne amatininkams ir jų pasaulietiniams užsakovams.

Nelabai tiksliai datuoti kapai, kuriuose rasti apkalai. Trijuose kapuose buvo neva XV a. pirmos pusės monetų su Stulpais ir Vyčiu, dar trijuose – Aleksandro denarų. Nei ankstesnių, nei vėlesnių monetų nerasta. Daroma išvada, kad apkalai yra XVI a. antrosios pusės. Tiesa, išnašoje paaiškinama, kad monetos su Vyčiu ir Stulpais neva galėjusios patekti į kapus tuo metu, kai jau buvo išimtos iš apyvartos, o Aleksandro denarai įdėti į seniau pagamintas pinigines. Toks datavimas nėra tikslus.

Pirmiausia nesitikėti, kad visi šeši atvejai yra atsitiktiniai. Monetos su Stulpais ir Vyčiu galėjo būti įdėtos į kapus jų kursavimo metu, taigi, anot autoriaus, – XV a. pirmojoje pusėje. Aleksandro monetos galėjo būti įdėtos į kapus nebūtinai senose piniginėse.

Mūsų duomenimis, trim atvejais piniginėje rasti vėliausios C atmainos Kazimiero Jogailaičio denarai. Taigi trys kapai yra XV a. IV ketvirčio. Kiti trys kapai su Aleksandro denarais yra XVI a. I ketvirčio. Žinoma, jei kai kurie iš jų nėra vėlesni, XVI a. II ketvirčio.

Apkaluose vaizduojamas ne Jėzaus Kristaus prisikėlimo simbolis, o čionai iš Jogailos ir Vytauto monetų atkeliavęs Vladimiro Didžiosios kunigaikštystės simbolis – keturpėsčias liūtas ir totorių simbolis – dvi susivijusios širdys. Pastarosios kai kuriuose apkaluose vaizduojamos iškreiptai. Nėra aišku, ar šie apkalai lietuviškos, ar naugardietiškos kilmės. Pačiame Naugarde jų nerasta¹. Bet gal yra iš apylinkių senkapių. Kol kas to patikrinti negalime. Bet kad siužetas yra rytietiškas, neabejotina. Išduoda jo stilistika.

Įdomu, kad Taldomo (Maskvos sritis) lobyje rasta kol kas mažai pažintų 30 Ivano III polušų, kurių reverse atvaizduotas keturpėsčias liūtas. Be to, įsidėmetina, kad Ivano III laikais kaldintos dengtos su raiteliu ir gėlės žiedu². Labai panašu, kad

¹ М. В. Седова, *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV в.)*, Москва, 1981.

² П. Г. Гайдук, А. С. Мельникова, *Талдомский клад, Пятая Всероссийская нумизматическая конференция*, Москва, 1997, с. 68–70.

rožės žiedas apkalams ir maskvietiškoms monetoms apipavidalinti parinktas taip pat neatsitiktinai. 1461–1470 m. Anglijoje pasirodė naujos auksinės monetos – rožiniai nobliai su vienoje pusėje atvaizduotu rožės žiedu. Šios monetos buvo paplitusios ir mums rūpimame regione. Būtent jos galėjo tapti pavyzdžiu parenkant apkalų ir monetų apipavidalinimo motyvą.

Kaip ten būtų, tikimybė, kad piniginių apkalams apipavidalinti paimti motyvai iš monetų, yra didžiausia.

Taigi diržų ir piniginių apkalų problema yra subtili, reikalaujanti ypač atidaus dėmesio. Tikimės, kad mūsų išsakytos abejonės ir teiginiai privers autorių suklusti.

Eugenijus Ivanauskas

L. Zasztowt, Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – 456 p.

Nacionalizmas, siekdamas politinių ir kultūrinių sienų kongruencijos, pirmiausia savo tikslams panaudoja švietimo sistemą. Mokykla moderniais laikais tampa išskirtiniu valstybės vidaus politikos įrankiu. Anot žinomo sociologo Ernesto Gellnerio, ypač akivaizdžiai mokykla naudojama politiniais tikslais transformacijos iš agrarinės į šiuolaikinę visuomenę laikotarpiu. Būtent šiai problematikai ir skirta recenzuojama Varšuvos istoriko Leszeka Zasztowto monografija. Autoriaus apsisprendimas analizuoti švietimo sistemos raidą etninėse lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių žemėse, patekusiose į Rusijos imperijos sudėtį, mūsų supratimu, pasiteisina. Toks pasirinkimas leidžia geriau suvokti carinės valdžios integracinės politikos raidą iki 1863 m. sukilimo, be to, išryškina tam tikrus tos politikos atskiruose buvusių LDK žemių regionuose skirtumus.

Šioje monografijoje detalai parodoma, kaip buvusiose LDK žemėse valdžia naikino Edukacinės komisijos sukurtą švietimo sistemą ir vietoj jos bandė sukurti tokią pat, kaip rusiškose gubernijose. Problemą nagrinėti pradėdama nuo XVIII a. pabaigos. Knygoje nuosekliai aprašoma švietimo sistemos valdymo kaita, charakterizuojami tie politiniai veikėjai, kurie vienaip ar kitaip nulemdavo švietimo sistemos gyvavimo sąlygas (dėmesio verta ilgiausiai Rusijos švietimo ministru buvusio Sergejus Uvarovo pažiūrų charakteristika, kurią autorius pateikia remdamasis Cynthia'os Whittaker tyrimais), visų lygių mokyklų skaičiaus, struktūros, jose mokomų dalykų, mokinių luominės bei konfesinės sudėties kaita. Visa ši raida knygos pabaigoje dar iliustruojama keturiomis lentelėmis. Šia prasme Zasztowto knyga daugeliui tyrinėtojų tikrai bus savitiška enciklopedija. Verta atkreipti dėmesį ir į kai kurias recenzuojamoje monografijoje aptartas tendencijas, pastebėjimus bei išvadas.

Zasztowtas atkreipė dėmesį į tą aplinkybę, kad imperijos valdžia tartum pasielgė nelogiškai Vilniuje palikdama dvi aukštąsias mokyklas, kai tuo tarpu Varšuvoje universitetas buvo visiškai likviduotas. Turint omenyje bendras integracinės politikos tendencijas, lyg ir turėję būti atvirkščiai. Kaip tik Lenkijos Karalystėje Peterburgas per visą XIX amžių vykdė ne tokią griežtą unifikacinę politiką (p. 107, 108, 122). Tokį sprendimą autorius aiškina dviem pagrindinėmis priežastimis: vyravusia nuomone, kad Vilniaus universiteto Medicinos fakultetas yra gero lygio, bei imperijoje ką tik prasiautusia choleros epidemija. Likviduojant jos pasekmes, ypač daug pasidarbavo Vilniaus universiteto Medicinos fakulteto auklėtiniai. Tuo tarpu Katalikų dvasinės akademijos įsteigimą Zasztowtas aiškina tuo, kad religija Rusijos imperijoje buvo suvokiama kaip fundamentalus esamos socialinės santvarkos garantas. Todėl buvo būtina išsaugoti teologijos studijas.

Vidurinės mokyklos rusifikaciją Zasztowtas pabandė suskirstyti į tris etapus (p. 149, 150). Pirmasis etapas, anot tyrinėtojo iš Varšuvos, truko nuo 1831/32 m. iki 1839/40 m. Tuo metu likviduotos visos viešos „lenkiškos“ mokyklos bei didesnė dalis vienuolynų išlaikomų mokymo įstaigų. Mokytojų sudėtis pakito nežymiai, kai kur kaip neprivalomas dalykas dėstyta ir lenkų kalba. Antruoju etapu, kuris tęsėsi nuo 1840/41 m. iki 1857/58 m., nebeliko ir vienuolynų išlaikomų vidurinių mokyklų. Taip pat vėliausiai 5-o dešimtmečio pabaigoje uždarytos tos privačios vidurinės mokyklos, kurioms vadovavo katalikų tikybos asmenys. Tuo laikotarpiu unifikuotas ir mokymo turinys, pakeistas mokytojų personalas: daugumą jau sudarė rusai. Tačiau vis dar būta skirtumų tarp vadinamųjų Vakarų ir rusiškų gubernijų: buvusiose LDK žemėse liko apskričių mokyklos, kurios iš esmės prilygo gimnazijoms. Trečiuoju etapu, 1858/59 m. – 1863/64 m., pastebima tam tikra liberalizacija: vėl leista kaip neprivalomo dalyko mokytis lenkų kalbos, kai kur mokytojais vėl pradėjo dirbti „lenkai“, leista steigti privačias mokyklas. 1863/64 m. visos šios nuolaidos buvo panaikintos.

Monografijoje gana vaizdžiai parodyta, su kokiais problemomis susidūrė valdžia, reformuodama švietimo sistemą Vakarų gubernijose. Viena, ji stengėsi iš vidurinių mokyklų eliminuoti bajorystės įrodymo dokumentų nepateikusius katalikų tikybos asmenis. Taigi, turėjo stiprinti luominius barjerus švietimo sistemoje. Antra vertus, vidurinėse mokyklose didelę dalį nebajorų sudarė rusų kilmės ir stačiatikių tikybos asmenys. Jiems užkirsti kelią į mokymo įstaigas valdžia paprasčiausiai negalėjo.

Kita vertus, recenzuojamoje monografijoje, mūsų supratimu, susiduriame su diskutuotinomis ar netgi abejotinomis sąvokomis bei interpretacijomis. Štai knygos pavadinime puikuoju „pakraščių“ (lenk. – *kresy*) terminas, kuris šiuo atveju taikomas buvusiai LDK teritorijai, t. y. etninėms lietuvių, baltarusių bei ukrainiečių žemėms, kurios XVIII a. pabaigoje pateko į Rusijos imperijos sudėtį. Ir pačioje monografijoje atitinkamai įvardytas pirmasis skyrius: „Pakraščiai istorinėje ir kultūrinėje tradicijoje“. Matyt, šiuo atveju Zasztowtas sekė Daniel Beauvois pavyzdžiu. Prancūzijos istorikas, analizuodamas bajorijos situaciją Voluinės, Podolės ir Kijevo

gubernijose tarpuskiliminiu laikotarpiu, taip pat tyrimą pradėjo atskleidžiamas šios problemos mitologizaciją lenkų istorinėje savimonėje. Beauvois kaip tik ir siekė parodyti, kaip toli šis mitas buvo nuo tikrovės¹. Galima įtarti, kad ir recenzuojamosios knygos autorius turėjo tas pačias intencijas. Įdomiausia tai, kad autorius galų gale konstatuoja, jog šis terminas nėra adekvatus, nes jis *ex definitione* neigia politinius, administracinius, religinius, visuomeninius ir tautinius skirtumus tarp šių žemių ir visos kitos Abiejų Tautų Respublikos dalies (p. 10). Tik tada visiškai neabeišku, kodėl šis terminas lieka knygos pavadinime?

Gal ir nevertėtų tiek dėmesio skirti vienam žodžiui knygos pavadinime, tačiau, manytume, kad jo atsiradimas knygos viršelyje yra netgi dėsningas. Monografijos autorius „*pakraščiu*“ bajoriją vadina tiesiog „*lenkais*“. Toks apibūdinimas, atsižvelgiant į autoriaus pateikiamas definicijas, galima sakyti, yra logiškas. Štai Zasztowtas pastebi, kad kurio nors asmens priklausomybę tam tikrai tautai (ar tautybei – *narorodowość*) nulemdavo įvairūs veiksniai: konfesija, socialinis statusas, aplinka, eventualios socialinio avanso ar materialinės situacijos pagerinimo galimybės. Be to, autorius pastebi, kad „*Lietuvoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje šimtą kartų didesnę reikšmę turėjo asmens konfesija ir socialinis statusas nei pavardės skambėjimas*“ (p. 31). Nebandysime spėlioti, kur „pavardės skambėjimas“ tokią reikšmę turėjo, tik pastebėsime, kad autorius tautiškumą supranta kultūrine prasme. Kitaip tariant, čia svarbūs tik vadinamieji objektyvūs kriterijai. Tai, kaip žinoma, būdinga moderniųjų laikų etnonacionalizmui. Jų taikymas XIX a. pirmajai pusei, mūsų supratimu, nėra visiškai tikslus. Neabejojame, kad dauguma šio socialinio sluoksnio narių aptariamuoju laikotarpiu kaip savo gimtąją būtų įvardiję lenkų kalbą. Neabejotina ir tai, kad tuo metu jau formuojasi ir modernios tautos samprata. Vis dėlto vargu ar ji tuo metu jau buvo dominuojanti. Todėl vien taip suvokiant tautiškumą yra supaprastinama Lietuvos bajorijos identiteto transformacija XIX a. Zasztowtas nepastebi, kad jo tiriamu laikotarpiu „tautiškumas“ vis dar suvokiamas tradiciškai, t. y. esminiu kriterijumi čia turi būti pilietinė-politinė savimonė, o ne moderniems laikams būdingi kultūriniai kriterijai. Tuo atveju, kai reikia įvardyti visą socialinį elitą XIX a. pirmojoje pusėje, mūsų supratimu, geriausiai tiktų Lietuvos bajorijos terminas.

Mūsų nuomone, aukščiau aptartos aplinkybės leidžia suprasti, kodėl knygoje, aptariant XIX a. vidurio situaciją, atsiranda terminas „lenkų mažuma“. Manytume, kad panašūs terminai vartotini tik tada, kai susiduriame su moderniomis tautinėmis valstybėmis, kuriose, nepaisant nacionalistų siekių, būna ir kitą etnokultūrą puoselėjantys gyventojai, kuriems apibūdinti ir taikomas šis terminas.

¹ D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta Polska na Wołyniu, Podolu i Kijow-szczyźnie*, Paryž, 1987.

Recenzuojamoje monografijoje pasitaiko teiginių, kurie, mūsų supratimu, yra nevisiškai tikslūs ar net klaidinantys. Štai Zasztowtas teigia, kad „*Rusijos politika buvo nukreipta į kuo didesnę lenkų ir ukrainiečių, lenkų ir baltarusių, ar lenkų ir lietuvių sukiršinimą*“ (p. 29). Negalime nuneigti, kad tokios, t. y. *divide et impera*, politikos šalininkų būta tarp rusų biurokratų ir visuomenės veikėjų. Tačiau kalbėti apie tokios politikos nuoseklų vykdymą tikrai negalima. Šios politikos galimas neigiamas pasekmes imperijos stabilumui gerai suvokė ir dalis Rusijos politinio elito. Vykstant susirašinėjimui vadinamojoje „mokinių byloje“, liaudies švietimo ministras Abraomas Norovas 1853 m. gruodžio 19 d. rašte Bibikovui nurodė neigiamas pasekmes, kurios atsirastų bandant atskirti lietuvius nuo lenkų mokymo įstaigose: „(...) *šitos priemonės galės nuolat priminti krašto gyventojams, vieniems, kad jie – lenkai, antiems – kad jie žemaičiai... o tai vis ypatingai žalingos sėklos, daug žalingesnės už visa tai, ką gali pasakyti vienas berniukas kitam mokykloje, kurioje tarp kita ko ir neleidžiama daug kalbėti*“². Negalėjo valdžia tokios politikos nuosekliai vykdyti dar ir todėl, kad bijojo socialinio radikalizmo augimo. Etninių lietuvių, baltarusių ar ukrainiečių protegavimas objektyviai buvo susijęs su socialinės sistemos modernizavimu.

Pasitaiko monografijoje ir faktografinio pobūdžio netikslumų. Pasak Zasztowto, išeity, kad 7-ajame XIX a. dešimtmetyje Liaudies švietimo ministerija leido žurnalą liaudžiai rusų ir lietuvių (žemaičių) kalbomis (p. 249). Iš tiesų būta tokio sumanymo, tačiau jis neįgyvendintas³. Šio netikslumo, kaip ir kai kurių kitų monografijos trūkumų, būtų buvę galima išvengti, jei autorius daugiau dėmesio būtų skyręs lietuvių istoriografijai.

Akivaizdžiausiai šis trūkumas išryškėja toje dalyje, kurioje Zasztowtas aptaria pradinių mokyklų situaciją. Autoriaus dėmesio visai nesulaukia vyskupo Motiejaus Valančiaus pastangos liaudies švietimo srityje, taip pat prie reformatų ir liuteronų bažnyčių veikusios parapišės mokyklos bei kaimo mokyklėlės ir namų mokymas Lietuvoje. Šios problemos gana plačiai aprašytos Meilės Lukšienės monografijoje „*Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*“⁴.

Visai nedomina autoriaus ir žydų švietimo problemos. Čia omenyje turime ne tik konfesines žydų mokyklas, bet ir 1847 m. valdžios įvykdytą bandymą pertvarkyti žydų mokyklų sistemą, kai ir šios etnokonfesinės grupės nariams buvo steigiamos valdinės mokyklos.

Atsižvelgiant į šias pastabas galima tiksliau įvardyti ir autoriaus intencijas. Atrodo, kad Zasztowtą labiausiai domina „*lenkiškos*“ mokyklos, t. y. tos mokymo įstai-

² Cituojama pagal: M. L u k š i e n ė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*, Kaunas, 1970, p. 224–225.

³ Z. M e d i š a u s k i e n ė, Carinės valdžios sumanymas leisti liaudžiai skirtą žurnalą rusų ir žemaičių kalbomis XIX a. 7-ajame dešimtmetyje, *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t.4: *Liaudis virsta tauta*, Vilnius, 1993, p. 449–459.

⁴ M. L u k š i e n ė, min. veik., p. 227 ir kt.

gos, kuriose mokosi „lenkai“. Teisybės dėlei reikia pasakyti, kad monografijoje šiek tiek aptariamas ir švietimas lietuvių kalba. Pavyzdžiui, autorius pastebi, kad Vilniaus ir Kauno gubernijose, nepaisant valdžios nurodymo parapinėse mokyklose mokyti vaikus rusų kalba, „daugelyje tų mokyklų mažų mažiausiai iki 5-o dešimtmečio vidurio mokyta lenkiškai (Kauno gubernijoje taip pat ir lietuviškai)“ (p. 326). Susidaro įspūdis, kad švietimas lietuvių kalba autorių domina tik tiek, kiek jis susijęs su švietimu lenkų kalba. Minėtu atveju tas ryšys yra formalus, arba, kitaip tariant, institucinio pobūdžio. Šie pastebėjimai rodo, kad Zasztowtas nelygiaverčiai traktuoja švietimą atskiromis kalbomis. Todėl, tiesą pasakius, nelabai ir stebina termino „pakraščiai“ atsiradimas monografijos pavadinime.

Darius Staliūnas

Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła Katolickiego w Archiwum Wileńskiego gubernatora wojennego. Opracował Marian R a d w a n. – Lublin, 1997. – 279 s. (tiražas nenurodytas)

Akivaizdu, kad mokslinės informacinės priemonės, padedančios orientuotis vieno ar kito archyvo dokumentų masyje, ne tik labai palengvina su archyviniais šaltiniais dirbančių tyrinėtojų darbą, bet iš dalies nulemia ir dokumentuose užfiksuotos informacijos patekimą į mokslinę apyvartą. Todėl džiugu, kad į Lietuvos archyvuose saugomų dokumentų rodyklių rengimą įsitraukė Lenkijos mokslininkai – Vidurio Rytų Europos institutas Liubline išleido solidų Mariano Radwano parengtą Lietuvos valstybės istorijos archyve, Vilniaus generalgubernatoriaus fonde, esančios su Bažnyčios istorija susijusios medžiagos rodyklę.

Kaip žinoma, po Abiejų Tautų Respublikos padalijimų Lietuvos teritorijoje, prijungtoje prie Rusijos imperijos, buvo sukurta stipri vietinės valdžios institucijų sistema, turėjusi užtikrinti kuo spartesnę prijungtų žemių integraciją. Visa ši teritorija, vėliau oficialiai vadinta Šiaurės vakarų kraštu, buvo pavaldi generalgubernatoriui, disponavusiam aukščiausios ir karinės, ir civilinės valdžios teise. Generalgubernatorius kontroliavo vietos administracijos, policijos, luomų įstaigų veiklą, sekė gyventojų politines nuotaikas, malšino sukilimus, turėjo teisę įvesti sustiprintos apsaugos ir karinę padėtį. Neatsitiktinai tad generalgubernatoriaus kanceliarijoje sukaupti dokumentai, saugomi 378 fonde (1990 m. išleistame archyvo fondų žinyne klaidingai nurodoma dokumentus esant 387 fonde – *Lietuvos centrinio valstybinio istorijos archyvo fondų žinynas*, Vilnius, 1990, p. 36), yra vertingas šaltinis ne tik Lietuvos, bet taip pat Lenkijos ir Baltarusijos XIX a. ir XX a. pradžios istorijos studijoms. Šio fondo dokumentuose, be unikalių duomenų, atskleidžiančių rusų valdžios

vykdytą politiką katalikų Bažnyčios atžvilgiu, gausu faktografinės medžiagos, įgalinančios tirti Bažnyčios bei dvasininkijos vaidmenį to meto visuomeniniame ir politiniame gyvenime. Todėl M. Radwano sudaryta teminė rodyklė turėtų būti itin praveranti besigilinantiesiems į XIX a. Bažnyčios istorijos peripetijas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse.

Stebina tyrinėtojo užmojai – M. Radwanas neapsiriboja generalgubernatoriaus kanceliarijos fondo, kuriame sukaupti 151 272 saugomo vienetai, dokumentais, bet įtraukia į rodyklę ir kituose Lietuvos valstybės istorijos archyvo fonduose esančius su Bažnyčios istorija susijusius saugojimo vienetus. Įžanginiame žodyje nurodoma, jog tiek generalgubernatoriaus kanceliarijos, tiek kituose tyrinėtojo pasirinktuose fonduose – Michailo Muravjovo muziejaus, Vilniaus politinių bylų tardymo komisijos, Laikinojo karo lauko auditoriato prie Vilniaus karinės apygardos štabo, o tiksliau šių fondų apyrašai – peržiūrėti ir vertinti duomenų apie Katalikų Bažnyčią rytinėse senosios Abiejų Tautų Respublikos žemėse požiūriu (p. 5). Autorius išsamiau neaptaria kriterijų, kuriais remiantis į rodyklę buvo įrašyti būtent tie, o ne kiti pasirinktų fondų saugojimo vienetai. Žinant, kad tyrinėtojo išskirtų fondų dokumentų apyrašai buvo sudaryti tuo metu veikusiose įstaigose, ganėtinai rizikingas atrodo sumanymas pasikliauti generalgubernatoriaus kanceliarijos raštininkų atskirus saugojimo vienetus aprašančiais tekstais, juolab kad tie tekstai tik iš dalies atskleidžia į vieną ar kitą saugojimo vienetą sujungtų dokumentų turinį. Matyt, pastaroji aplinkybė ir lėmė, kad rodyklės autorius nėra linkęs preciziškai laikytis apyraše užfiksuotos saugojimo vieneto antraštės, ir gana drąsiai trumpina pavadinimus, praleisdamas nereikalingus žodžius ar išstisas frazes bei vartodamas santrumpas. Žinoma, galima būtų diskutuoti, ar nevertėjo vartojamų santrumpų suvienodinti. Diskutuotina galėtų būti ir tyrinėtojo nuostata palikti rodyklėje apyrašus sudariusių raštininkų vartotą kalbą. Tačiau pastarasis apsisprendimas gali būti vertinamas ir kaip vienas iš sąmoningai rodyklės autoriaus pasirinktų būdų, siekiant kuo tiksliau perteikti apyraše užfiksuotą informaciją ir kartu atkreipti tyrinėtojų dėmesį į tai, su kokia kalba rašytais dokumentais tektų susidurti ėmus tirti vieną ar kitą problemą. Nors autorius įžangoje ir nenurodo publikuojamo Katalikų Bažnyčią liečiančių saugojimo vienetų inventoriaus paskirties, tačiau iš to, kad detalai aiškinama, kaip archyve užsisakyti pasirinktą saugojimo vienetą, galima spręsti, jog autoriui svarbu buvo visų pirma specialistams padėti susiorientuoti, kokio pobūdžio Bažnyčios istoriją liečiančių dokumentų galima tikėtis rasti Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos archyve ir dalies kitų fondų dokumentų masyvuose. Knyga sudaryta iš keturių dalių ir indekso – dalykinės ir pavardžių rodyklės. Kiekviena dalis skirta atskiro fondo arba jo dalies saugojimo vienetų inventoriniam sąrašui, sudarytam išsaugant apyrašų chronologinį principą.

Pirmąją knygos dalį sudaro Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos bendrojo skyriaus Bažnyčios istoriją liečiančių saugojimo vienetų inventorių (p. 7–105). Įžanginiame žodyje M. Radwanas nurodo, jog tarpukario metais Vilniaus ar-

chivalijomis domėjosi kunigas Bronislovas Metodijus Ūsas (1885–1977), išrinkęs iš Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos fondo bendrojo skyriaus apyrašų tuos saugojimo vienetus, kurie vienu ar kitu aspektu liečia Bažnyčios istoriją. Kunigo Ūso rankraštis, saugomas Liublino katalikiškojo universiteto bibliotekoje, prieš tai, žinoma, sutikrinus jo išrinktas pozicijas su rankraštiniais archyvo apyrašais ir nežymiai papildžius, ir sudaro šią knygos dalį (p. 5). Nors M. Radwanas ir užsimena, kad dalis kunigo Ūso rankraštyje išvardytų dokumentų yra dingę, tačiau nenurodomi šių saugojimo vienetų numeriai. Lieka tikėtis, kad dingę saugojimo vienetai nėra įtraukti į inventorių. Iš viso yra išrinkti 2496 saugojimo vienetai, apimantys 1796–1912 m. laikotarpį. Čia yra medžiagos apie vienuolynų ir bažnyčių uždarymą, tikinčiųjų skaičių, dokumentų apie katalikų bažnyčių perdavimą stačiatikiams, Katalikų Bažnyčios valdytų žemių konfiskavimą ir perdavimą į valstybės išdą.

Antrąją knygos dalį sudaro Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos politinio skyriaus Bažnyčios istoriją liečiančių saugojimo vienetų inventorių (p. 107–122), apimantis 2055 pozicijas iš 1831–1912 m. laikotarpio. Čia yra dokumentų apie antivivriausybinę dvasininkijos veiklą (susirašinėjimas dėl kunigų paskyrimų ir perkėlimų, duomenų apie atskirų parapijų kunigus, prasikaltusius rusų valdžiai). Abejoti verčia, kiek tikslinga autoriaus nuostata įtraukti į inventorių saugojimo vienetus labai bendrais pavadinimais. Kaip antai, 1861 m. datuoti dokumentai, sudėti į penkis saugojimo vienetus (Nr. 2865–2869, p. 126), kuriuos jungia vienas pavadinimas „Apie politinius bruzdėjimus Kauno gubernijoje“. Arba 1863 metų dokumentai, sudėti į dešimt tomų bendru pavadinimu „Apie piniginę ir kitokią paramą asmenims, nukentėjusiems nuo sukilimo“ (Nr. 3025–3034, p. 134). Žinoma, detaliau nesusipažinus su šiuose saugojimo vienetuose esančiais dokumentais, rizikinga tvirtinti, kad anaipol ne kiekviename tome gali būti medžiagos apie Katalikų Bažnyčią. Tačiau skaitant į inventorių įtrauktų saugojimo vienetų bendro pobūdžio pavadinimus, tokia prielaida peršasi. Kita vertus, geriau, matyt, įrašyti vieną kitą su tema abejotina susijusį saugojimo vieneta, negu praleisti.

Trečiąją knygos dalį, įvardytą „Papildoma medžiaga“, sudaro Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos fondo į 121, 216 ir 219 apyrašus įtrauktų saugojimo vienetų registras, apimantis 280 pozicijų (p. 223–241). Dalis 219 apyrašo, kaip matyti iš publikacijos, rašyta lenkų kalba.

Ketvirtąją dalį autorius įvardija „Papildymais“ ir įtraukia čia su Bažnyčios istorija susijusius dokumentus, saugomus dar trijuose Lietuvos valstybės archyvo fonduose. Šioje knygos dalyje yra įtraukta 61 pozicija iš 264 saugojimo vienetų apimties Michailo Muravjovo muziejaus fondo Nr. 439 (p. 243–246). 1898 m. Vilniuje įsteigtas grafo Michailo Muravjovo muziejus veikė iki 1915 metų. Kadangi muziejus kaupė dokumentus ir apie generalgubernatoriaus veiklą malšinant 1863–1864 m. sukilimą, šiame fonde yra dokumentų apie kunigų dalyvavimą sukilime, dvasinės valdžios santykius su sukilėliais. Iš Laikinojo karo lauko auditoriato prie Vilniaus karinės apygardos štabo 1248 fondo autorius į inventorių įtraukė 234 Bažnyčios

istoriją liečiančius saugojimo vienetus (p. 246–256). Archyve šiame fonde yra 2818 saugojimo vienetų. 1863 m. spalio mėnesį įsteigtas karo lauko auditoriatas buvo viena svarbiausių caro valdžios institucijų, vykdžiusių represijas prieš sukilimo dalyvius, todėl čia yra nemaža medžiagos apie katalikų dvasininkus, rėmusius sukilėlius. Pastarajam fondui savo turiniu artimi Vilniaus politinių bylų tardymo komisijos 438 fonde saugomi dokumentai. Ši 1863–1898 m. veikusi institucija nagrinėjo 1863–1864 m. sukilimo dalyvių bylas. Autorius iš 1578 saugojimo vienetų apimties fondo išrinko 94 pozicijas (p. 257–261). Atkreiptinas dėmesys, jog, be fonde saugomų sukilime dalyvavusių dvasininkų tardymo bylų, į inventorių įtraukti ir saugojimo vienetai su komisijoje tardytų asmenų vardiniais sąrašais (Nr. 5211–5221, p. 260–261). Peržiūrėjus šiuos sąrašus, galima būtų apskaičiuoti, kokį procentą komisijos tardytų sukilimo dalyvių sudarė dvasininkija.

Penktąją knygos dalį sudaro indeksai – dalykinė ir pavardžių rodyklė. Diskutuotinas galėtų būti pats autoriaus pasirinktas rodyklės sudarymo principas – kažin ar tikslinga tokio pobūdžio leidinyje dalykinę ir pavardžių rodyklę sujungti į vieną. Be to, labai abejotina, ar vertėjo atsisakyti vardų ar bent jau inicialų nurodant konkrečias pavardes. Rodyklėje iškeliant tiktai pavardę, neretai tampa neaišku, apie kokį asmenį yra kalbama. Kaip antai, p. 268 ties Giedraičio pavarde nurodomi ir tie inventoriaus numeriai, kuriais įrašyti saugojimo vienetai su duomenimis apie ilgametį Žemaičių vyskupą Juozapą Arnulfą Giedraitį (1757–1838) ir apie vyskupo koadjutorių Igną Giedraitį (1773–1829), ir apie po vyskupo mirties vyskupiją valdžiusį Simoną Mykolą Giedraitį (1764–1844). Tokia painiava tik apsunkina paieškas. Kažin ar tikslinga indekse tuos pačius rodyklės inventoriaus numerius nurodyti skirtingose rubrikose, nes irgi neišvengiama painiavos. Kaip antai, p. 274 rubrikoje „visuomenės veikėjai“ (osobistości publiczne) nurodoma Juozapo Kalinausko pavardė, skliausteliuose pažymint, jog tai šv. Rapolas (Kalinowski Józef (św. Rafał)). Tuo tarpu p. 277 rubrikoje „šventieji“ (świeci) rašoma Rapolas Kalinauskas (Rafał Kalinowski). Ir tik iš to, kad tiek vienoje, tiek kitoje rubrikoje ties Kalinausko pavarde nurodytas tas pats – 4911 – saugojimo vieneto numeris, galima spręsti, jog abiem atvejais omenyje turėtas tas pats asmuo. Abejotina taip pat, kiek prasmingi labai bendri rubrikų pavadinimai. Kaip antai, p. 264 rubrika „katalikų dvasininkija“, ties kuria autorius nurodo keliasdešimt saugojimo vienetų. Nors pavadinime autorius apsiriboja katalikų bažnyčios istorija (tą patį tvirtina ir įžanginiame žodyje), tačiau indekse yra atskiros rubrikos, skirtos stačiatikių, graikų katalikų ir evangelikų liuteronų bažnyčioms. Jeigu šiose rubrikose nurodytuose saugojimo vienetuose yra fragmentinių šių bažnyčių istoriją liečiančių dokumentų, tai ar vertėjo juos iškelti į atskiras rubrikas? O jeigu juose galima rasti svarbių duomenų šių bažnyčių istorijai, tai ar nebūtų tikslinga išplėsti knygos pavadinimą?

Turint omenyje Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos fondo dokumentų svarbą to meto visuomenės analizei, be jokių išlygų galima tvirtinti, jog autorius atliko didžiulį ir labai reikalingą darbą. Remiantis M. Radwano sudarytu inventoriu-

mi, galima iš anksto planuoti, kokius šiame fonde esančius saugojimo vienetus reikėtų būtinai peržiūrėti, pasirinkus vieną ar kitą temą. Tai didelė parama ypač ne Vilniuje dirbantiems mokslininkams, nes mažiau laiko reikės skirti archyve esančių rankraštinių apyrašų skaitymui.

Nors leidinio tiražas nenurodytas, tačiau iš to, kad ką tik pasirodžiusi knyga tapo bibliografinė retenybe, galima spręsti ją išėjus labai mažu tiražu. Reikia tikėtis, kad pasitaikę netikslumai autoriaus bus pastebėti ir ištaisyti naujuose šios knygos leidimuose, nes tai yra parankinis leidinys, vertas turėti visiems šios srities tyrinėtojams. Autorius išanginiame žodyje nurodo, jog knygos parengimą ir leidybą finansavo Romoje veikiantis Jono Pauliaus II fondas. Lieka tikėtis, kad fondas neatsisakys paremti ir 2-ąją knygos leidimą. Juo labiau kad tai yra pirmasis naujos Vidurio Rytų Europos instituto leidžiamų studijų serijos, skirtos Katalikų Bažnyčios istorijai, tomas. Iš M. Radwano parengtos knygos tituliniam puslapyje nurodyto serijos pavadinimo „Medžiaga Abiejų Tautų Respublikos ir Rusijos Katalikų Bažnyčios istorijai“ (Materiały do dziejów kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej i Rosji) galima tikėtis, kad su tokia rubrika bus publikuojami tyrinėjimai, liečiantys Abiejų Tautų Respublikos ir Rusijos Katalikų Bažnyčios istorijos laikotarpį iki padalijimų, tai yra iki XVIII a. pabaigos. Chronologiniu požiūriu M. Radwano parengta knyga akivaizdžiai iškrinta iš šios serijos, ir, bibliotekų kataloguose priskyrus ją serijoje nurodytam laikotarpiui, gali klaidinti tyrinėtojus, kuriems jos labiausiai reikia.

Aldona Prašmantaitė

Istorikės pamąstymai perskaičius E. Motiekos, R. Miknio ir R. Lopatos monografijas¹

Pastaraisiais metais Istorijos institutas išleido nemažai vertingų knygų iš lietuvių tautinio atgimimo istorijos. Jos sulaukė pelnyto visuomenės dėmesio. Knygos pateikiamos serijoje „Lietuvos atgimimo studijos“. 1995–1996 metais toje serijoje buvo išleistos trys monografijos, skirtos Lietuvos valstybingumo problemoms XX a. pradžioje, iki nepriklausomybės atkūrimo. Monografijų autoriai E. Motieka,

¹ *Lietuvių atgimimo studijos*, t. 11: Egidijus Motieka, *Didysis Vilniaus seimas*, Vilnius: Saulabroliis, 1996, 366 p.; ten pat, t. 10: Rimantas Miknys, *Lietuvių demokratų partija 1902–1915 metais*, Vilnius: A. Varno personalinė įmonė, 1995, 256 p.; ten pat, t. 9: Raimundas Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais*, Vilnius: Mintis, 1996, p. 224.

R. Miknys ir R. Lopata savo pirmąsias knygas išleido daktarinių disertacijų pagrindu po gynimo jas daugiau ar mažiau papildę ir tobulinę. Visų autorių tematika skirtinga, nors ir labai susišaukianti ir viena kitą papildanti.

Egidijus Motieka parašė knygą apie dviejų dienų istoriją. Tos dienos buvo tokios reikšmingos lietuvių tautos istorijoje, kad nulėmė vis tolesnę tautos raidą kelyje į valstybingumo ir nepriklausomybės atkūrimą arba, kaip autorius teigia „turėjo gana platų istorinį-politinį, socialinį, kultūrinį kontekstą“². Rimantas Miknys analizuoja platesnę problemą, bet tik laikotarpio požiūriu, nes rašo vienos partijos – Lietuvos demokratų – istoriją. Jo studija, autoriaus apibūdinimu, atsigręžia į „pilietinius lietuvių politinės civilizacijos pavidalus“³. Gerokai platesnę problemą analizuoja R. Lopata. Jis nagrinėja Lietuvos valstybingumo raidą Pirmojo pasaulinio karo metais, siekia atskleisti Lietuvos valstybingumo genezę daug dėmesio skirdamas geostrateginių Europos vizijų aptarimui. Jo darbe plačiai panaudota rusų, lenkų, anglosaksų kraštų, skandinavų bei prancūzų literatūra, taip pat kai kurie publikuoti šaltiniai. Ji jaunam tyrinėtojiui leido plačiau pažvelgti į lietuvių tautą kitų kraštų istorikų akimis, lyg ir iš šono. Kartu sudarė galimybes geriau pažinti to meto tarptautinę situaciją ir Lietuvos klausimą Europos istorijos kontekste. Tačiau reikia pažymėti, kad netikslinga buvo beveik visiškai „užmiršti“ lietuvių istoriografiją. Nuo to turbūt veikalas nebūtų sumenkėjęs, o tik išryškėtų autoriaus platus pažinimo horizontas ir didelė erudicija. Be to, kritiškas istoriografijos vertinimas padėtų besidominčiam skaitytojui suprantamiau pažinti ligšiolinę istorikų literatūrą tomis problemomis ir pamatyti, ką R. Lopata naujo pateikė, palyginti su tuo, kas buvo lietuvių literatūroje iki jo.

Greta to reikia pasakyti, kad R. Lopatos, o iš dalies ir jo kolegų E. Motiekos bei R. Miknio užsienio literatūros pažinimas sudarė jauniems tyrinėtojams galimybę keisti istorinių tyrinėjimų kryptį, metodologiją ir tam tikra prasme metodiką.

Iki šių istorikų darbų pasirodymo lietuvių istorikai siekė savo tyrinėjimuose į dienos šviesą pirmiausia iškelti naujus faktus, kurie dar nebuvo žinomi literatūroje, nušviesti dar neanalizuotus įvykius, temas bei problemas, taip supažindindami skaitytoją su nauja medžiaga ir praplėsdami jo pažinimo ribas. Šiuo metu, kai jau daugelis istorinių faktų bei įvykių yra daugiau ar mažiau išaiškinta, paskelbta ir prieinama, skaitytojas laukia daugiau polemikos, naujų teorinių samprotavimų, netikėtų apibendrinimų bei išvadų. Pradedantieji istorikai jau gali nebekartoti visiems žinomų įvykių ir faktų. Šitaip pasielgė ir mūsų aptariamųjų monografijų autoriai. Jie galėjo, pasiremdami jau žinomais istoriografijoje faktais, kurti savas, naujas ir gal labiau apibendrintas teorijas. Sugretinus aptariamųjų trijų knygų autorių tyrinėjimus, tokiems apibendrinimams geresnes galimybes turėjo R. Lopata, nes jis analizavo

² E. M o t i e k a, min. veik., p. 279.

³ R. M i k n y s, min. veik., p. 7.

jau mūsų istoriografijoje didesnio dėmesio, ir ne tik mūsų, susilaukusią problemą. Tuo tarpu R. Miknio ir E. Motiekos veikalai užpildo didelę spragą, nes XX a. pradžios lietuvių visuomeninis gyvenimas plačiau nebuvo tyrinėtas. Sovietinėje istoriografijoje buvo tik apsiribojama darbininkų judėjimo klausimais, ir tiems tyrinėjimams buvo būdinga ryški marksistinės metodologijos įtaka. Tie klausimai suabsoliutinami ir iškeliami neatsižvelgiant į istorinę faktografiją. Falsifikuoti lietuvių tautinį judėjimą, kovą dėl valstybingumo istorikai, matyt, vengė. Marksistinės istoriografijos „teoretikams“ tai atrodė pakankamai aišku, o „empirikai“ dėl faktų proletuviško patriotizmo nedrįso jų iškelti į dienos šviesą. Netgi Vilniaus seimą nebuvo drįstama pavadinti Didžiuoju seimu, o tik susirinkimu.

Šios aplinkybės nulėmė, kad E. Motiekai ir R. Mikniui priklauso prioritetas apibendrinant du reikšmingus lietuvių tautos kelyje į valstybingumą reiškinius – 1905 metų revoliucijos laikotarpiu įvykusių lietuvių seimą, modernios lietuvių tautos atstovybę ir vieną modernios lietuvių visuomenės politinių partijų. R. Lopatos tyrimų prioritetas kiek skiriasi, nes jo analizuojamu klausimu darbų, vienu ar kitu požiūriu pateikusių faktų ir išvadų, yra palyginti nemažai. Todėl jis atskleidė, kokius juridinės lietuvių tautos būties modelius Pirmojo pasaulinio karo metais ugdė lietuvių politikai ir kaip juos siekė praktiškai įgyvendinti.

Nesigilindama į visų trijų autorių monografijų turinį, norėčiau kiek plačiau paliesti jų visų bendrą bruožą, kuris išryškėja pirmiausia istorikų metodologijoje ir metodikoje. Šiuos terminus drįstu vartoti, nors kai kam jie atrodo reiškiantys tik marksizmo teorijų liekanas, kuriomis buvo sovietmečiu dusinami Lietuvos istorikai (žr. Antanas Kučys, Apie istorikus, kurie vejasi Vakarų Europą, *Kultūros barai*, 1997, Nr. 11, p. 15). Manau, kad kiekvienos kartos istorikai, be faktų, pateikia ir savą įvykių interpretaciją, kuri atspindi ne tik autoriaus išsilavinimą bei mentalitetą, bet ir jo gyvenimišką nuostatą, filosofines bei ideologines pažiūras, taip pat daugiau ar mažiau subjektyvią nuomonę. Tai būdinga ne tik aukštuosius mokslus baigusiems istorikams, bet ir publicistams, istorikams mėgėjams ir kitiems kūrybiniam darbuotojams. Kiekvienas kūrėjas yra savo gyvenamojo meto kūdikis. Jis ieško savo tiesos, bet tos tiesos paieškų kelyje nėra visiškai laisvas. Tai atspindi ir Lietuvos istorikų, kad ir kur jie gyventų, kūryboje. Po atgimimo ir nepriklausomybės atkūrimo istorikai, kaip ir filosofai, literatūrologai, menotyrininkai bei kiti visuomeninių mokslų teoretikai, ėmė ieškoti savo kelio. Jį reikėjo rasti ne tik atsikratant privalomos penkiasdešimtmečio marksistinės istoriografijos, teoretikų ir empirikų mokyklos krūvio, bet ir kai kurių šiuo metu nebemodernių priešokupacinės Lietuvos istorikų metodologinių nuostatų. Nedideliu pavyzdžiu tapo ir dabar visiems prieinama lietuvių emigrantinė istoriografija. Ji toli gražu nesugebėjo įsisavinti Vakarų Europos ir JAV istorinių mokyklų pirmaujančių pavyzdžių ir dažniausiai tęsė bei plėtojo įvairias moderuotas romantizmo ir pozityvizmo atgaivas, atėjusias į Lietuvos istorikų metodologiją dar iš XIX a. Istorinei literatūrai, sukurtai emigracijoje ir išleistoje pogrindyje sovietmečio Lietuvoje, skirtai plačiajai auditorijai, taip pat literatūroje,

paskelbtoje atkūrus Lietuvos valstybingumą po Sovietų Sąjungos okupacijos, būdingos tapo, sakytume, dvi romantizmo atmainos – sentimentalus patriotizmas ir martirologizmas, t. y. sustiprintas kenčiančios tautos įvaizdis. Tos tendencijos lietuvių istoriografijoje ėmė atsirasti jau XX a. pradžioje, bet ryškiai žybtelėjo XX a. pabaigoje. Šių krypčių sparčiam plitimui didžiausią įtaką darė lietuvių literatūra, tremtinių, politinių kalinių ir emigracijoje gyvenusių autorių grožinė kūryba, ypač atsiminimai. Todėl ir istorikai ėmė žiūrėti į Lietuvos, ypač į jos XX a. istoriją, kaip į tautos kančios istoriją, o save vaizduoti kankiniais. Dėmesys tautos sunkumams ir kančioms netgi nuslopino XX a. didvyriškumo momentus – Lietuvos nepriklausomos valstybės atkūrimą ir nedarė kiek ryškesnio poveikio, kokį, rodos, turėjo atlikti Sąjūdžio metais ir po jo.

Greta to reikia pasakyti, kad jau sovietmečiu, ypač atkūrus valstybingumą ir nepriklausomybę, veikė ir veikia istorikus, pirmiausia per Lenkijos istoriografiją, kartais ir tiesiog iš Prancūzijos, Vokietijos, Austrijos ir kitų kraštų plintančios istoriografinės teorijos. Pirmiausia išryškėja Lietuvoje prancūzų istorikų mokyklų ir anglosaksiškų kraštų istorinės literatūros įtakos. Tik reikia pabrėžti, kad ir Vakarų Europoje, jeigu taip galima pasakyti, neišsikristalizuoja ryškių filosofinių krypčių ir mokyklų. Tai turi įtakos ir istoriografijai. Dažnai kiekvienas rašo taip, kaip jam atrodo, nors gyvenamojo meto įtakos aiškiai neišvengia.

Lietuvos istorikai, siekdami kuo greičiau atsiriboti nuo sovietinės mokyklos įtakos, metasi į istoriosofiją ir ieško tam pagrindo Vakaruose. Analizuojamųjų trijų darbų autoriams būdingos pastangos pasiekti lietuvių istoriografijoje naujas aukštumas, teorizuoti keliamas problemas, įvykius Lietuvoje „įvilkti“ į bendraeuropinę raidą. Jie, ypač E. Motieka ir R. Miknys neatsisakė lietuviško patriotiško subjektyvumo, tik jau ne sentimentalus ir toli gražu ne martirologiško, bet, sakytume, didvyriško. Dėl to jų kritikuoti negalėčiau, o tik pagirti už tai, kad autoriai yra savo tautos ir savo krašto istorijos kūrėjai. R. Lopata, visa galva pasinėręs, nes tai reikalauja jo analizuojama tematika, į Vakarų Europos autorių literatūrą ir todėl neišvengiamai pasiduodamas tenykštei teorijai ir tendencijai, kritiškiau vertina lietuvių tautos pastangas atkuriant valstybingumą, nors nepasiekia tokių metodologinių nuostatų, kaip, pavyzdžiui, Lenkijos istorikai. Jie sugeba net su tam tikra ironijos doze vertinti, visai iš šono žvelgdami į savo istorinę praeitį, patys pasišaipydami iš praeities klaidų ir sukeldami geranorišką šypsena skaitytojui. Tokių nuostatų mūsų istoriografijoje pradmenys pradeda ryškėti, tačiau tai nėra būdinga aptariamųjų autorių tyrinėjimams.

Pastaruoju metu vis labiau išryškėja istorinių knygų diferenciacija. Sovietmečiu visa istorikų kūryba buvo griežtai suvienodinta bei reglamentuota. Istoriniai veikalai buvo įsprausti į tam tikrą rašymo schemą ir visi buvo skiriami „plačiajai skaitytojų auditorijai“. Pagal išgalėjusią tradiciją buvo kalbama apie istorinę ir istorinę publicistinę literatūrą, tačiau ji skyrėsi tik tuo, kad mokslinėje nebuvo galima

išvengti marksizmo klasikų daugiau teorizuotų minčių, o publicistinėje K. Markso, F. Engelso ir V. Lenino populiarių pasisakymų.

Šiuolaikinė Vakarų Europos istorinė kūryba yra labai plačios skalės. Jos pobūdį lemia autoriaus sugebėjimai, darbo paskirtis, filosofinė nuostata bei rašymo maniera. Yra istorinių tyrinėjimų, skirtų tik istorikams, istorinį procesą studijuojančiai ir juo besidominčiai inteligentijai, skaitytojui, kurio nepatenkina istorinė publicistika ir kuriam jos užtenka. Nuo paskirties priklauso autoriaus kūryba, veikalo „gilumas“, jo stilius ir tautinė valstybinė apologija. Lietuvos istorikus šiandien ypač sužavėjo Vakarų mokslinė istorinė literatūra. Ja visomis išgalėmis seka būsimoji doktorantai, o kadangi daug darbų išleidžiama daktarinių disertacijų pagrindu, tai jos tampa prieinamos jau išsilavinusiam skaitytojui. Knygų išleidžiami vis mažesni tiražai. Tokios paskirties yra ir aptariamiosios trys monografijos. Jų autoriai stengėsi pirmiausia savo kūrinių skirti 5–7 istorikams, kurie jį vertino kaip daktarinę disertaciją. Išleistos knygos prieinamos liko taip pat daugiau elitiniam skaitytojui. Ir čia didžiausia, mano nuomone, ne tik istorikų, bet ir filosofų, net literatūrologų ir kitų kūrėjų, veikalų silpnoji vieta – jų persodrinimas tarptautiniais žodžiais ir ilgų, periodinių sakinių konstrukcija. Anglų, prancūzų ir kitos kalbos natūraliai turi daug lotynizmų ir kitų terminų, kurie lietuvių kalbai nėra būdingi. Todėl vakarietis skaitytojas gali lengvai skaityti lotynų ir kitų kalbų terminų kupiną literatūrą, o mes, lietuviai, ilgą laiką kovojome su bet kokiomis svetimybėmis, išgrynindami savo kalbą, kad turėtume kuo daugiau lietuviškų terminų. Tai pasiekėme ir norėjome dar toliau siekti, beje, kalbininkai mus ir toliau auklėja vengti rusiškų konstrukcijų, o kad pasinėrėme į vokiškas, angliškas, prancūziškas konstrukcijas, jie dar nepastebėjo, nes moko dažniausiai tik šnekamosios kalbos. Jiems patiems apsvaigo galva nuo tarptautinių terminų. Todėl kyla klausimas, ar naujausių mūsų kūrybinių darbų moksliskumas priklauso tik nuo tarptautinių ir iš dalies angliškų terminų gausos? Net elitinis skaitytojas, seimo narys ar istorikas studentas nepaskaitys tokios literatūros be tarptautinių žodžių žodyno. Šis „moksliskumo“ požymis išryškėja ir analizuojamose knygose. Tik nedidelis pavyzdys: „...jau nuo XIX a. antrosios pusės regiono mažų tautų nacionalizmas vertė imperijas ieškoti naujų būdų laiduoti sklandų legitimistinės sistemos funkcionavimą. Vienu iš jų tapo nacionalinis principas, iškeltas priklausomų bendrijų etnografinės specifikos apsaugai. Tokiu būdu pripažinus etninės tautos statusą, įtampa tarp nacionalizmo ir legitimizmo nuslūgo. Pirmasis gavo galimybę atvirai (legaliai) reikštis, o antrasis – būti ramus dėl savo juridinės monopolijos, kadangi tuometinės teisės požiūriu etniškumas nesuaponavo valstybinės secesijos. Šia klauzule pasinaudodamos priklausomai nuo konkrečių aplinkybių imperijų vadovybės ir galėjo arba skatinti režimų humanizavimą, arba grįžti imperialistines režimų aspiracijas, arba, kaip parodė Pirmojo pasaulinio karo eiga, palaikyti abi tas tendencijas“⁴.

⁴ R. L o p a t a, min. veik., p. 178.

Antroji naujųjų istorijos veikalų moksliskumo tendencija yra paini, dažnai abstrakti periodinių sakinių konstrukcija. Du ar net tris kartus tenka skaityti sakinį, kad jį suprastum, kad nepamestum minties, kas pradėta teigti sakinio pradžioje ir kuo teiginys baigiamas sakinio gale. Tokios mokslinės konstrukcijos atbaido ne tik seną, bet ir jauną. Gal XX a. pabaigoje pravartu būtų prisiminti XVI–XVII a. Vilniaus universiteto retorikos profesorius M. K. Sarbievijų, Ž. Liauksminą ir kitus. Jie teigė, kad turi vyrauti ne skambios frazės, vingrūs ir sudėtingi sakiniai, o žmogaus protas ir žinios. Gražu yra tai, kas yra aišku ir taisyklinga. Pratęsiant tą mintį dar galima būtų pabrėžti, o tai, kas gražu ir suprantama, yra skaitytojui malonu, įdomu. Tokia literatūra susilaukia dėmesio, tampa mėgstama, jos kūrėjai vertinami.

Didžiausią E. Motiekos, R. Miknio ir R. Lopatos knygų mokslinę vertę sudaro jų panaudota plati šaltinių bazė, nes neapsiribojama tik Lietuvoje esančia archyvine ir skelbta medžiaga, bet panaudoti Maskvos, Paryžiaus, Berlyno, Prahos archyvai bei bibliotekų fondai, nekalbant jau apie kaimyninės Lenkijos dokumentų saugyklas. Greta to reikia akcentuoti visų trijų, ypač R. Lopatos pastangas įvykius Lietuvoje neatsieti nuo to meto bendraeuropinio konteksto, ypač nuo procesų Rusijoje ir Vokietijoje. Pagirti visus tris autorius reikia už išsamią bei planingą klausimų analizę, turiningas ir išsamias išvadas, už skaitymąsi su faktų visuma vienu neidelizuojant, kitų neatmetant. Šiuo požiūriu mūsų istorikų darbai pranoksta daugelį Vakarų autorių, nes ten mėgstamas „laisvas“ fakto interpretavimas ir manipuliacija faktais. Kai kada nesiskaitoma su faktais laiko ir erdvės požiūriu. Gretinami dalykai, kurie nėra vienareikšmiški, ir pan. Čia reikėtų priminti mūsų jau minėtam kritikui A. Kučiui, kad nors lietuvių istorikai sovietmečiu negalėjo išvengti tam tikrų privalomų terminologijos, citatų, tematikos, išvadų bei kitų marksistinės metodologijos reikalavimų, bet archyvai, rankraštynai ir bibliotekos tyrinėtojams buvo prieinami ir faktus jie stengėsi pateikti neiškraipytus ir kiek galima daugiau. Ir „Aušrą“, ir „Varpą“ skaitėme iš originalų ne tik bibliotekose. Bet nereikia užmiršti, kad dar buvo šis bei tas mūsų asmeniniuose tėvų ir senelių archyvuose. Buvome už geležinės uždangos, reikėjo į vienas ar kitas įstaigas menkesnio ar didesnio leidimo, bet naudojomės ir ne tik savo krašto archyvais, bibliotekomis, knygynais. Skaitėme Jūsų leidžiamas knygas ir periodiką jei ne Vilniuje, tai Maskvoje, kur dažnai net neateidavo į galvą jas sukišti į specfondus, nes nebuvo darbuotojų, suprantančių lietuvių kalbą. Šios 50 metų užsitęsios aplinkybės nulėmė vienos kartos likimą, bet nesugebėjo mūsų visai užslopinti, tai rodo atgimimas.

Naujoji istorikų karta turi kitas galimybes, kaip ir mūsų aptariamųjų darbų autoriai: E. Motieka, R. Miknys, R. Lopata. Juos reikia tik pagirti, kad nepasidavė euforijai, o dirbo sąžiningai.

Visi trys autoriai analizuoja klausimus nuosekliai ir giliai, o jų pateiktos išvados jų pasirinktą reiškinį apibūdina visapusiškai. Vargu ar greitai pasiseks kam nors kitam jų analizuota tematika pateikti tokius išsamius apibendrinimus.

E. Motieka pažymi, kad Didysis Vilniaus seimas Europos kontekste nebuvo labai reikšmingas įvykis. Tautinė revoliucija Lietuvoje 1905 m. buvo neišskirtinis įvykis, o dalis demokratinio ir revoliucinio judėjimo, kuris buvo apėmęs Rusiją, daugelį Azijos ir iš dalies Vidurio bei Vakarų Europos kraštų. Rusijos imperijos valdžiai jis buvo svarbus tuo, kad paspartino lietuvių nacionalinio judėjimo atsiribojimą nuo Lenkijos politinių jėgų. Didžiausią reikšmę Vilniaus seimas turėjo lietuvių tautai. Tai buvo svarbiausias politinis įvykis nuo 1863 metų. Juo buvo baigtas modernios lietuvių tautos susiformavimas, prasidėjęs dar XIX a. 8-ajame dešimtmetyje. Tautinio revoliucinio judėjimo tikslas buvo konsoliduoti lietuvių visuomenę iškovoti Lietuvai autonomiją. Judėjimą reprezentavo jau susiformavusi lietuvių politinė struktūra, atstovaujama lietuvių politinėms partijoms, lietuvių inteligentijai. Jo socialinė bazė buvo lietuvių valstietija. Lietuvių inteligentija, organizuodama Vilniaus seimą, turėjo tikslą „išsiaiškinti lietuvių nacionalinio judėjimo galimybes tautinės revoliucijos laikotarpiu“⁵. Seimas konsolidavo lietuvių politines jėgas, jis tapo moraliniu imperatyvu ne tik tiems, kurie balsavo už jo nutarimus, bet ir tiems, kurie tuos nutarimus ėmė praktiškai įgyvendinti. E. Motieka pažymėjo, kad Didžiojo Vilniaus seimo laikotarpiu vyko perversmas valstiečių sąmonėje. Buvo peržengta etnografinio-folklorinio patriotizmo riba ir jau formavosi valstybinė sąmonė. Tai leidžia apibūdinti valstietiją kaip pilietinės ir politinės visuomenės subjektą. Seimas pradėjo juridškai laisvo ir lygaus šiuolaikinio žmogaus formavimosi etapą, kurį užbaigė formalus visuomenės įpilietinimas 1917–1920 m. O pilietinė visuomenė suvokia savo etnokultūrinį, etnosocialinį ir etnopolitinį bendrumą.

1905 m. jau brendo supratimas, kad visa lietuvių tauta, kuri buvo susiskirsčiusi į luomus ir socialinius sluoksnius, yra senosios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicijų paveldėtoja, saugotoja ir puoselėtoja. Greta to Seime formavosi naujos tradicijos, buvo numatomos demokratinės, parlamentinės būsimosios valstybės valdymo formos. Tai iš dalies atskleidė ir pats Seimas.

Iki Didžiojo Vilniaus seimo sušaukimo buvo susikūrusios tik dvi politinės partijos – Lietuvos socialdemokratų ir Lietuvos demokratų. Lietuvos socialdemokratų partija mūsų istoriografijoje, ypač sovietmečiu visapusiškai ištyrinėta, o demokratų partija išsamios analizės sulaukė tik po Atgimimo. Jos veiklą 1902–1915 m. išstudijavo R. Miknys. Jo nuomone, XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje pereinant lietuvių tautai į naują, modernų politinio tautinio judėjimo etapą, varpininkų radikalioji grupė 1902 m. spalio 17 d. įkūrė Lietuvių demokratų partiją. Jos organizaciniai pagrindai buvo išdėstyti varpininkų spaudoje. Partijos tikslas buvo suvienyti liberalinę inteligentiją ir lietuvių tautą kovai su Rusijos imperijos valdžios kolonizacine ir rusifikacine politika. Programos projekte buvo numatyta siekti Lietuvos autonomijos etnografinėse ribose iki nepriklausomybės atkūrimo.

⁵ E. M o t i e k a, min. veik., p. 262.

Lietuvos demokratų partija atstovavo besiformuojančiai lietuvių centrinių politinių jėgų kairiųjų grupei. Įgyvendinti partijos tikslą savo pačios pastangomis nepavyko. Dėl ištikimybės demokratijos principams, dėl liberalizmo, materializmo, anti-klerikalizmo bei pozityvizmo nuo jos greitai atsiskyrė dešinieji. Vyko tam tikras persitvarkymas pačioje partijoje, griežtėjo atsiribojimas nuo LSDP. Dėl to 1905 metais LDP įtaka buvo silpnesnė negu LSDP. O ir po revoliucijos, išplėtus veiklą krikščionims demokratams ir tautiniams demokratams, ji, neturėdama savo skyrių, kuopų ar kitų organizacinių vienetų, būdama silpnai organizuota ir veikdama slapta, platesnės veiklos lietuvių visuomenėje nesugebėjo organizuoti. LDP buvo būdinga ir tai, kad ji vienintelė iš Lietuvos politinių partijų Lietuvos politinio savarakiškumo atkūrimo galimybę derino su Lenkijos nepriklausomybės siekiais, bet labiau pasitikėjo Rusijos demokratinės revoliucijos perspektyva.

Laikydamas šią R. Miknio išvadą niekuo nepagrįsta, A. Kučys mano recenzijai skirtame straipsnyje teigia, kad tai niekuo nepagrįsta versija. Jam netekę rasti ar matyti tokių faktų. Jis tuoj peršoka į 1917 m. gegužę, į Petrograde vykusį Lietuvių suvažiavimą, išskeldamas mintį, kad tie, kurie su raudona vėliava giedodami internacionalą tada išėjo iš salės, iš viso nebuvo demokratai. Atrodo, kad autorius ar recenzentė tų faktų nežinojų. Recenzijoje toliau, tame pat abzace, pacituota autoriaus mintis turėjo atskleisti recenzentui tai, ką autorius norėjo pasakyti. Iš konteksto išplėsti vieną sakinį ir jį savaip interpretuoti nederėtų „laisvam“ publicistui.

Išanalizavęs ir plačiai atskleidęs Lietuvos demokratų partijos stipriąsias ir silpnąsias vietas, R. Miknys daro išvadą, kad ji „1902–1915 m. buvo įtakinga politinė jėga Lietuvoje. Jos veikla buvo reikšminga formuojant Lietuvos valstybingumo idėjos sampratą, ugdant tautinę-politinę sąmonę, propaguojant demokratinius principus. Jos užimta idėjinė-politinė pozicija, nepaisant partijos kūrimosi laikotarpiu deklaruoto siekio tapti visas politines jėgas vienijančiu veiksmu, skatino dešiniųjų ir kairiųjų lietuvių politinių jėgų poliarizaciją. Bet ir netapusį visų politinių jėgų vienytoja, LDP sugebėjo pakankamai efektyviai ginti Lietuvos tautinius politinius interesus Rusijos ir Lenkijos atžvilgiu“⁶.

Baigiamąjį lietuvių tautos kelio į valstybingumą ir nepriklausomybę etapą analizavo R. Lopata. Jis atskleidė Pirmojo pasaulinio karo metais susiklosčiusią Vidurio ir Rytų Europoje geopolitinę situaciją ir Lietuvos politinių jėgų bei lietuvių tautos siekius pasinaudoti ja. Autorius daugiausia dėmesio skyrė Rusijos ir Vokietijos politinių santykių raidai bei jų diplomatinėms vingrybėms, kurių planuose figūravo ir Lietuvos klausimas. Tačiau, anot autoriaus, „valstybingumo iniciatyva priklausė patiems lietuviams. Jų politinio potencialo pakako įvairioms Lietuvos ateities perspektyvoms rimtai modeliuoti nuo etnografinės Lietuvos autonomijos ir nepriklausomybės iki unitarinės ar konfederacinės LDK nepriklausomybės. To negalima ne-

⁶ R. M i k n y s, min. veik., p. 172.

pastebėti, tačiau nereikia ir pervertinti. Problemą suponavo istoriniai ir teisiniai ryšiai su Lenkija ir jų padariniai Lietuvai. Realijos buvo tokios, kad šių ryšių galvani-zavimas nebegarantavo pastarajai suvereniteto. Todėl lietuvių politiniam pasauliui teko nukrypti į Rusijos–Vokietijos spekuliacijų farvaterį ir ten ieškoti kompensaci-jos galimybės lietuviams nepalankiame santykiyje Lietuva–Lenkija. Antrą vertus, būtina pabrėžti, kad tai yra tik bendra lietuvių politinės linijos charakteristika. At-skiros grupuotės – konservatoriai (tautininkai, krikščionys demokratai) ir radikalai (LSDP, LDP) – turėjo savitą požiūrį į ją⁷. R. Lopata jau įėjusiais į mūsų istoriografiją faktais atskleidžia savo išvadų pagrįstumą, kiek tai liečia lietuvių politinę nuostatą ir veiklą Pirmojo pasaulinio karo metais. Vokietijos, Rusijos ir Lenkijos politinės veiklos perspektyvoms ir konkrečių veiksmų raidai išaiškinti jis, plačiai naudodamasis užsienio literatūra, mums pateikia daug naujų faktų ir vertinimų. Jie skamba tikrai naujoviškai ir įdomiai.

Kad ir kiek naujas mokslinis veikalas trykštų naujovėmis bei šviežumu, skaitan-čiajam jis visada sukelia kai kurių samprotavimų, abejonių, pastebėjimų. Matyt, reiktų pareikšti kai kuriuos pamąstymus ir dėl šių trijų istorikų knygoje paskelbtų teiginių ir faktų.

E. Motieka, aptardamas įvade lietuvių istoriografiją apie 1905 metų Didįjį Vil-niaus seimą, iki jo rašiusiems autoriams priskiria nuomonę, kad Seimas buvo ideali-zuojamas, net mitologizuojamas, kad buvo net užmirštas tradicinis istoriškumas. Ir tai minčiai akcentuoti dažnai nurodomi P. Klimo atsiminimai bei kiti darbai. Taip, autoriui rašiusiam apie Seimą, tas klausimas buvo aktualiausias, jis jį „įsimy-lėjo“ ir jo reikšmę iškėlė aukščiau negu iki jo rašiusieji. Betgi visi lietuvių politinės inteligentijos dokumentai, nuo XX a. pradžios siųsti popiežiui, carui ar vokiečių įstai-goms, Antantės šalių diplomatams, net Paryžiaus taikos konferencijai, buvo pradedami nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valstybingumo. Taigi neatsisa-kant tradicinio istoriškumo, kaip ir literatūra apie tautinį atgimimą bei valstybingu-mo atkūrimą prasideda nuo „Aušros“ bei „Varpo“. Tik tuose nedideliuose straips-neliuose, kur liečiama vien Vilniaus seimo klausimas, nebuvo vietos platesniems is-toriniams pamąstymams, bet jų dvasia visur buvo jaučiama. Todėl, mano nuomone, vertinant istoriografiją, atsargiau reiktų akcentuoti rašiusiujų mintis bei išvadas, neprimetant to, kas naudinga tyrinėtojiui, ir neužmirštant to, ko jam nereikia⁸.

Poskyryje „Rusijos politinė situacija 1905 m. sausio–spalio mėn.“, mano many-mu, per daug dėmesio skiriama Vakarų Europai. Kiek suabsoliutinama jos įtaka Rusijos revoliucijai. Šis poskyris, nors jokios nuorodos nėra, kokiais autoriais remiantis parašytas, matyti nušviestas remiantis tais autoriais, kurie pervertino

⁷ R. L o p a t a, min. veik., p. 179.

⁸ E. M o t i e k a, min. veik., p. 19–24.

prekybinio kapitalo reikšmę istoriniam procesui. Tai buvo būdinga XX a. pradžios rusų ir pirmiesiems sovietiniams autoriams⁹.

Nesutikčiau su E. Motiekos teiginiu, kad Memorandume Rusijos vyriausybei ir kituose 1905 m. dokumentuose lietuvių inteligentijos keliamas reikalavimas Suvalkų gubernijos lietuviškąją dalį priskirti Lietuvai buvo tik pretekstas iškelti visos Lietuvos autonomijos reikalavimą. Pirmiausia tai buvo pastangos apginti būsimojoje autonominėje Lietuvoje etnografines sienas, kad Suvalkija neatitektų Lenkijai. To klausimo kėlimas privertė lietuvių inteligentiją apsispręsti, kokios teritorijos ji siekia kovodama dėl Lietuvos valstybingumo – istorinės ar etnografinės¹⁰. Kaip matyti iš tolesnės memorandumo analizės, jie pasisakė už etnografinę Lietuvą, teritoriją, apgyventą lietuvių ir buvusią gyvenamą lietuvių, bet XX a. pradžioje jau suslavintą¹¹.

E. Motieka savo veikale perdėm konstruktyviai atskiria lietuvių politines partijas vieną nuo kitos. Jos su savo programomis ir siekais, konkrečia veikla bei prieštaravimais tarsi sudėliojamos į atskiras dėžutes, tarp kurių yra pertvaros. Taip, partijos kūrėsi, jos turėjo savo programas, skirtingi buvo jų numatomi įgyvendinimo keliai, tačiau tikslai buvo daugiau ar mažiau bendri, veikla 1905 metais beveik tapati, žmonės irgi kartais buvo tie patys ir vienoje, ir kitoje partijoje. Taigi nebuvo gilios duobės ar aštrių prieštaravimų. Ir toks konstruktyvus jų pateikimas – tai jau XX a. pabaigos vaisius, tam tikras to meto situacijos neįsivaizdavimas. Be to, ar ne per daug akcentuojami ir iki organizuotos partijos lygio iškeliami tautiniai demokratai ir jiems besąlygiškai priskiriamas J. Basanavičius? Taip, tautininkai savo ištakų ieško dr. J. Basanavičiaus patriotinėje veikloje nuo pat tos veiklos pradžios XIX a., tačiau J. Basanavičius ne veltui vadinamas Tautos patriarchy, nes jis dirbo visos lietuvių tautos labui dar iki partijų susikūrimo ir po to. O kad tautininkai pasiskolino tą vardą, nereiškia, jog jis buvo partijos iniciatorius. Taip nebuvo. Ir 1905 m. tai partijai tokia didelė iniciatyva nepriklausė, kaip autorius bando pateikti. Šis konstruktyvizmas šiuo metu modernus. Jis gal mokslinę veikalo reikšmę didina, tačiau istorinės tiesos neatspindi, nusikalsta istorizmo principui ir klaidina skaitytoją. Tautiniai demokratai tuo metu formavosi kaip atskira srovė, kuri vėliau išsirutuliojo į atskirą partiją, todėl čia drįščiau paprieštarauti A. Kučio teiginiui, kad tautinių demokratų iš viso nebuvo, „nes nepriklausomos Lietuvos istoriografijoje ir užsienio istorikų bei publicistų raštuose tokios klasifikacijos nėra“¹². Be to, pasak A. Kučio, tuo metu Lietuvių demokratų partijoje jokio skilimo neįvyko, o ir vardas „pasako, kad tai buvo lietuvių tautybės žmonių partija. O kaip tokia ji jau savaime buvo tautinė“. Recenzentas užmiršo, kad iš Demokratų partijos išsirutuliojo naujos ir kiek

⁹ Ten pat, p. 48–51.

¹⁰ Ten pat, p. 76.

¹¹ Ten pat, p. 85.

¹² Ten pat, p. 85.

kitokios krypties lietuvių politinės partijos. Tai ir valstiečiai liaudininkai, ir tautininkai, net krikščionys demokratai, o Demokratų partijos Nepriklausomoje Lietuvoje iš viso nebuvo. Antra vertus, autoriaus kritika suponuoja mintį, kad jeigu kas buvo kada nors pasakyta ar parašyta anksčiau Lietuvos istorikų ir publicistų, tai jau aksioma, ir ateityje istorikai nebeturi teisės į tas problemas gilintis, negali jų visapusiškiau ir giliau analizuoti, pateikti skaitytojui argumentuotesnių išvadų. Čia lyg ir kvepia tam tikru recenzento diktatu tyrinėtojams, nors toje recenzijoje jis smerkia primetamą nuostatą, LKP ir partijos istorikų diktatą.

Negalėčiau sutikti su E. Motiekos išvada, esą tauta negalinti remtis valstybingumo tradicijomis, tegalėjo pretenduoti tik į kultūrinę ar politinę autonomiją. Pirmiausia gal reikėjo akcentuoti ne valstybingumo tradicijų nebuvimą, ką aiškiai paneigia to meto visi tame pat veikalė ir autoriaus publikuojami dokumentai¹³, bet pribrendusių tam politinių aplinkybių nebuvimas, Rusijos imperijos karinio represinio aparato stiprumas. Tai suprato lietuvių politikai ir tai nulėmė jų politinės sąmonės „nesubrendimą“. Teisingai teigiama, kad ateityje lietuvių tautos politinių siekių konstituavimasis priklausė nuo geopolitinės situacijos, tačiau čia lyg apendiksas visai be reikalo priklijuojama to meto Maroko krizė. Tai toli gražu autoriaus intelekto nepagerina, nepakelia jo darbo moksliskumo, o parodo pastangas pažaisti plačiu istorijos žinojimu.

R. Miknys knygos skyrelyje „Lietuvos politinė autonomija ir savarankiška valstybė“ aptaria svarbiausią Lietuvos demokratų partijos programinį klausimą. Jis lygina partijos programų evoliuciją, bet išvadą pateikia gana neįtikėtiną ir blankią. Teigia, kad partijai Lietuvos autonomija, nepriklausomybė buvo ne utopija ar nepasiekiamas idealas, bet veiklos uždavinys, kurį spręsti jau buvo ruošiamasi. Argi? Kodėl tik ruošiamasi, kai jau nuo XIX a. pabaigos varpininkai ta linkme dirbo? Ne tik dirbo, bet ir daug praktiškai nuveikė. Pats autorius ir jo kolega E. Motieka įrodė, kokią praktinę veiklą šioje srityje atliko Lietuvos demokratų partija 1905 metais ir vėliau kelyje į Lietuvos valstybingumo atkūrimą.

Nuoseklumo trūksta ir pateikiant kitais klausimais apibendrinimus. Antai remdamasis M. Römeriu, R. Miknys teigia, kad vienos lietuvių politinės grupuotės Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse siejo Lietuvos politinio savarankiškumo galimybę su Vokietija, o kitos – su Rusija. Tik LDP neieškojo atramos rusų ar vokiečių valstybingume ir artimiausia jai buvo nepriklausomybės idėja. Tačiau pora sakinių toliau jis aiškina, kad pirmiausia demokratai orientavosi į Rusijos demokratinės revoliucijos galimybę. Kur logika? Ar verta savo aprašomąją partiją iškelti virš kitų, kurių galutiniai tikslai buvo tapatūs?

Apskritai reikia pasakyti, kad R. Miknys, kaip ir jo kolegos, mėgsta cituoti M. Römerį ir dažnai jį cituoja aklai, be savo komentarų. Istorinis procesas parodė,

¹³ Ten pat, p. 279.

kad ne visos jo tuo metu pareikštos mintys realizavosi praktikoje. Šiuo metu jo teiginiai yra vertintini kritiškai, iš laiko perspektyvos ir su komentarais.

R. Miknio knygoje pasitaiko iki galo neapgalvotų momentų. Antai vienas poskyris skyriuje „LDP visuomeninė politinė veikla ir partijos naujų programinių nuostatų formavimas“ pavadintas „Partijos veiklos faktai ir pobūdis“. Šio poskyrio ne tik, sakytume, nevykęs pavadinimas „faktai“, sumenkinąs knygos mokslinį lygį, bet ir jame aprašomi dalykai iš esmės neliečia konkrečios dalykinės veiklos, ribojasi programiniais veiklos analizės dalykais. Be to, kaip matyti iš teksto, konkreti partijos veikla buvo be galo menka, nes LDP turėjo tik vieną kitą kuopelę ir šliejosi organizuodama kokias nors priemones vietose prie socialdemokratų. Taigi knygos antraštės tiksliau turi atspindėti analizuojamo klausimo turinį.

R. Lopatos knygos tekstas preciziškai apmąstytas ir apibendrintas. Pasigendu lietuviškų archyvinių šaltinių, saugomų Respublikoje. Autorius plačiai į mokslinę apyvartą įvedė J. Šaulio archyvą, kuris buvo JAV (tai sveikintinas reiškinys), tačiau pasitenkino daugiausia jau publikuotais dokumentais iš Lietuvos archyvų. Juk išliko didžiulis vokiečių okupacinės administracijos fondas, visi Lietuvos Tarybos dokumentai, turiu galvoje ne protokolus, o susirašinėjimą su Vokietijos centro ir vietos okupacine administracija, su krašto gyventojais ir kitą medžiagą. Kadangi R. Lopata labai plačiai panaudojo užsienio literatūrą įvairiomis kalbomis, todėl, perskaičius jo veikalą, susiformuoja skaitytojui ryškus Vakarų Europos šalių, Vokietijos ir Rusijos, o ne tuometinės Lietuvos politinių grupuočių ir politikuojančios inteligentijos požiūris į Lietuvos valstybingumo raidą Pirmojo pasaulinio karo metais. Lietuvos politikų siekiai tarsi nueina į antrą vietą karts nuo karto apie tai prisimenant ir palyginti apibendrintai traktuojant, lyg būtų visiems žinomas dalykas. Tik retkarčiais pažeriama viena kita nauja smulkmena. Ji, žinoma, įdomi savo naujumu.

Reikėtų papildyti teiginį išvadoje (p. 182) ir tekste apie tai, kad vokiečiai už pagalbą kuriant Lietuvos valstybingumą tikėjosi sulaukti Vakarų Europos diplomatijos palankumo. Dėl to jie leido sudaryti Lietuvos Tarybai vyriausybę, šitaip paversti Lietuvą limitrofine valstybe ir išlaikyti ją savo įtakoje. Karą pralaimėjusios ir griūvančios Vokietijos imperijos sąlygomis svarbiausia buvo vokiečių militarinėms ir administracinėms to meto jėgoms visiškai neprarasti to, ką buvo laimėję karo metais, išsaugoti visomis galimomis formomis.

Nesiderina R. Lopatos knygos skyrių ir skyrelių beletrizuoti pavadinimai prie labai mokslinio veikalo turinio. Jie literatūriškai teatralizuoti, nors ir su tam tikra istorine potekste. Štai: „Politikos kamufliažas“; „Kaipgi iš tikrųjų buvo Vilniuje“; „Vive la Pologne!“; arba Lenkijos šešėlis“ ir pan. Autoriui kartais net tenka paaikškinti tekste skyrelio pavadinimo alegoriškąją prasmę. Tokie pavadinimai gražiai skambėtų mokslinio populiarinio pobūdžio knygoje, o autorius pretenduoja į labai mokslinį darbą. Tai matyti iš jo stiliaus, rašymo manieros, gausių tarptautinių terminų ir naujų teorinių išvadų bei apibendrinimų.

Pagirti visus tris autorius reikia už visapusišką kiekvieno analizuojamo klausimo gvildenimą, nors tai kartais, kaip jau minėjau, veda į tam tikrą konstruktyvizmą, bet kartu sudaro galimybę vieną ar kitą reiškinį gerai suprasti ir pažinti. Be to, reikia pagirti jaunuosius tyrinėtojus už „susigiedojimą“, t. y., nors analizuojami panašūs ir tą patį laikotarpį iš esmės apimantys klausimai, nėra pasikartojimų ir nekyla prieštaravimų tą patį reiškinį aptariant. Atvirkščiai, jie dažnu klausimu vienas kitą papildo, vienas pratęsia kito mintį, toliau aptaria kolegos pradėtą reiškinį. Visų trijų tyrinėjimų rezultate turime labai ryškius Lietuvos ir Lenkijos valstybingumo ir raidos prieštaravimų tyrimus, visapusišką Lietuvos bajorijos analizę, jos santykių su kylančiu lietuvių tautiniu atgimimu išaiškinimą ir daug daug kitų klausimų. Nors šiek tiek skiriasi kiekvieno veikalų autoriaus stilius ir rašymo maniera, bet jų pasirinkta metodika, sprendžiamos problemos sudaro lyg vieno veikalų įvaizdį. Prie to, matyt, prisideda ir tai, kad R. Miknio, E. Motiekos ir R. Lopatos tyrinėjamas laikotarpis yra pirmieji du XX a. dešimtmečiai ir tiriama viena – Lietuvos valstybingumo atkūrimo – problema. Ji analizuojama per vienos partijos istoriją, bet nevengiant ir kitų partijų, per svarbiausiojo kelyje į nepriklausomybę įvykio – Didžiojo Vilniaus seimo veiklą ir pagaliau per konkrečią politinę ne tik lietuvių, bet ir kaimyninių šalių bei Vakarų Europos valstybių politinę prizmę Pirmojo pasaulinio karo ir viduramžių imperijų byrėjimo situacijoje.

Reikia tikėtis, kad pirmoji rimta vaga, pirmieji pasiekimai neiškreips iš tiesaus kelio jų tolesnius tyrinėjimus, kurie bus taip pat gilūs, brandūs, įdomūs ir reikalingi Lietuvai.

Aldona Gaigalaitė

Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940). – Vilnius: Alma littera, 1997. – 477 p. – 4000 egz.

Recenzuojamoji knyga yra vyriausybės programos Lietuvos Respublikos ministrų pirmininkų (1918–1940) atminimo įamžinimo dalis. Mat vyriausybės 1994 12 01 sudaryta speciali komisija ministrų pirmininkų atminimui įamžinti savo 1995 05 18 nutarimu nusprendė paženklinti visų ministrų pirmininkų gimtines ir įpareigojo Lietuvos istorijos institutą (LII) parengti, o Kultūros ministeriją išleisti studiją „Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai (1918–1940)“. Pirmas bandymas praskleisti užmaršties uždangą apie tarpukario Lietuvos vyriausybės ir jų vadovų darbą buvo istorikų grupės parengta ir „Šviesos“ leidyklos 1993 m. išleista knygutė „Lietuvos Respublikos vyriausybės (1918. X. 11–1940. VI. 15)“. Manydama, kad yra

didelio darbo pradžia, šių eilučių autorė asmeniškai (1994 12 14) raštu painformavo komisijos pirmininką, kultūros ministrą Juozą Nekrošį apie tai ir pateikė pasiūlymą, kad Lietuvos istorijos instituto darbuotojai, rašę apie ministrų kabinetus, galėtų parengti ir specialų leidinį apie ministrus pirmininkus. Nedrąšus sumanymas pranoko visus lūkesčius.

Reprezentacinę, gražiai apiformintą, turiningą, ilgai lauktą, visiems labai reikalingą knygą parengė autorių kolektyvas. Knygos sudarytojas Ričardas Čepas (LII), personalijų – ministrų pirmininkų biografijų autoriai LII moksliniai bendradarbiai Gediminas Rudis, Ričardas Čepas, Danutė Blažytė, Regina Laukaitytė, Česlovas Bauža, Vilniaus universiteto istorikai Algirdas Jakubčionis, Sigitas Jegelevičius, Zenonas Butkus, Algis Kasperavičius ir Vilniaus pedagoginio universiteto dėstytojas Vladas Senkus. Autoriai turėjo nelengvą užduotį – glaustai atskleisti žymaus žmogaus, valstybės, visuomenės veikėjo gyvenimą, nuveiktus darbus, išryškinant Lietuvos Respublikos tarptautines ir vidaus sąlygas bei ministro pirmininko, jo vadovaujamos vyriausybės pastangas konkrečioje istorinėje politinėje situacijoje surasti tinkamiausius valstybei ir tautai sprendimo būdus. Matyt, pagal išankstinį susitarimą kiekvienas autorius turėjo daugumą vienodą, ribotą biografinės apybraižos apimtį. Tai kolektyvinio darbo specifika, varžanti autorių galimybes plėsti savojo rašinio dalį. Atrodo, kad šiam reikalavimui nepasidavė kai kurie autoriai. Kita vertus, autoriai turėjo kūrybinę laisvę savaip dozuoti dėstomą medžiagą, atskleisti to meto istoriją ir ministro pirmininko asmenybę. Knygoje vyrauja pirmasis variantas. Tai rodo, kad ministrų pirmininkų biografijas rašė ne žurnalistai, o kvalifikuoti istorikai, kurie knygoje glaustai atskleidė Lietuvos valstybės istoriją nuo jos gimimo 1918 m. vasario 16 d. iki valstybės žlugimo 1940 m. birželio 15 d.

Per minėtą laikotarpį dirbo 12 Lietuvos Respublikos ministrų pirmininkų. Kai kurie iš jų – Augustinas Voldemaras, Ernestas Galvanauskas, Mykolas Sleževičius, Juozas Tūbelis, Vladas Mironas buvo ne vieno Ministrų Kabineto pirmininkai. Ilgesnį ar trumpesnį laiko tarpą nepriklausomoje Lietuvoje veikė dvidešimt vienas kabinetas. Ilgiausiai prie valdžios vairo išbuvo Juozas Tūbelis, kuris vadovavo iš eilės net trims (XV–XVII) kabinetams (1929 09 23–1938 03 24). Trumpiausiai dirbo Prano Dovydaičio vadovaujama vyriausybė (III kabinetas – 1919 03 12–04 12). Skirtingos buvo šių vyriausybių veiklos tarptautinės ir vidaus sąlygos, nebuvo vienas ministrų pirmininkų pasirošimas šiam darbui, jų vaidmuo kuriant Lietuvos valstybę, krašto ūkį modernizuojant, dirbant diplomatijos ir kultūros baruose. Lieka stebėtis, kad vos tik atgimusioje valstybėje, draskomoje išorės ir vidaus priešų, atsirado iškilių asmenybių, stojusių prie jos vairo.

Knygos pratarmėje Antanas Tyla nurodo, kad „Lietuvoje nebuvo valstybinio darbo patirtį turinčių žmonių, tokių reikalingų pirmaisiais nepriklausomybės metais. Tačiau jų, kaip ir jaunos valstybės ginti pakilusių, valstybės idėja patikėjusių savanorių, atsirado. Šaukiami pilietinės pareigos, Lietuvos Vyriausybės kabinetuose telkėsi įvairaus išsilavinimo ir įvairių profesijų piliečiai, norėję dirbti savo valsty-

bės ir tautos labui“ (p. 7). Dramatiškas buvo daugelio ministrų pirmininkų likimas. Kai Lietuva atsidūrė svetimųjų priklausomybėje, okupantai per 50 metų įmanomais ir neįmanomais būdais bandė ištrinti iš tautos istorinę atmintį. Buvo visai menkinami nepriklausomos valstybės gyvavimo metai, niekinami, ignoruojami, šmeižiami, represuojami ir fiziškai naikinami asmenys, vairavę Lietuvą į XX amžiaus modernių valstybių tarpą. A. Tylos žodžiais tariant, „sovietinių represijų išvengė tikrai tie ministrai pirmininkai, kurie mirė iki SSSR okupacijos arba per karą pasitraukė į Vakarų“ (p. 10). Štai skaudūs bolševikinį režimą demaskuojantys faktai: penki ministrai pirmininkai SSSR saugumo struktūrų buvo represuoti: sušaudyti Pranas Dovydaitis (1942), Vytautas Petrulis (1941), Augustinas Voldemaras mirė Butyrkų kalėjime (1942), Vladas Mironas – Vladimiro kalėjime (1953), po J. Stalino mirties, 1954 m. išlaisvintas iš kalėjimo be teisės grįžti į Lietuvą paskutinis Lietuvos Respublikos ministras pirmininkas Antanas Merkys mirė Vladimiro srities Milenkių miesto invalidų namuose (1955); keturi ministrai pirmininkai atsidūrė priverstinėje tremtyje Vakaruose, negalėdami sugrįžti į okupuotą tėvynę. Mirė svetimoje šalyje: Antanas Tumėnas Austrijoje (1946), Kazys Grinius – JAV (1951), Ernestas Galvanuskas – Prancūzijoje (1967), Jonas Černius – JAV (1977) ir tik vienintelis buvęs ministras pirmininkas Leonas Bistras, du kartus kalintas SSSR kalėjimuose, mirė Lietuvoje (1971). Represijų aukomis tapo ir nepriklausomos Lietuvos ministrai – net aštuoni buvo sušaudyti, o dešimt mirė SSSR kalėjimuose ir lageriuose (p. 10). Tai barbariškas XX amžiaus tautos elito naikinimo pavyzdys, kai SSSR vyriausybė pagal garsųjį RSFSR baudžiamojo kodekso 58-ąjį straipsnį baudė mirtimi ar kaliniu valstybės vadovus ar visuomenės veikėjus už tai, kad jie atliko savo pareigą, saugojo, puoselėjo ir gynė gimtąjį kraštą.

Ministrų pirmininkų biografijų apybraižų autoriai susidūrė su nemažais sunkumais: 1) sovietiniu laikotarpiu Lietuvoje buvo beveik išnykęs istorinės asmenybės biografinės apybraižos žanras, o ką jau kalbėti apie nepriklausomybės laikų veikėjus, nes jie buvo nutylimi, ignoruojami arba apibūdinami neigiamai. Po 1990 m. kovo 11 d. Lietuvoje pasirodė viena kita knyga apie mūsų krašto žymius žmones. Taigi daliai autorių pirmąkart teko išbandyti savo sugebėjimus šioje srityje; 2) ne apie visus ministrus pirmininkus parašyta ir Vakaruose gyvenančių autorių. Todėl kai kurių ministrų pirmininkų gyvenimas, jų darbai kiek išsamiau yra aptariami istoriografijoje pirmą kartą; 3) visi apybraižų autoriai į mokslinę apyvartą įvedė naują archyvinę medžiagą, kurios nemaža dalis anksčiau buvo slaptuose fonduose ir tyrinėtojams nebuvo prieinama. Tai pasakytina apie Lietuvos ypatingojo archyvo (LYA), Lietuvos visuomenės organizacijų archyvo (LVOA) bei Lietuvos centrinio valstybinio archyvo (LCVA) slaptų fondų medžiagą, kuri ypač praturtina aptariamąsios knygos turinį; 4) pagal galimybę apybraižų autoriai rinko ir kaupė atsiminimus, daug jiems padėjo ministrų pirmininkų artimi giminės. Suprantama, kad autorių sąlytis su giminėmis padėjo patikslinti kai kurias ministrų pirmininkų gyvenimo detales.

Nors prabėgomis pažvelkime į ministrų pirmininkų biografijas.

G. Rudis apybraižoje „Augustinas Voldemaras – nemokėjęs pralaimėti politikas“ (p. 12–69), bendrais štrichais atskleidęs jaunystės metus, jo atėjimą į politiką sudėtingomis Lietuvos tarptautinėmis sąlygomis, jaunąjį politiką ir diplomata, istorijos profesorių panardina į tikrąją politiką. Jam Valstybės Taryba paveda sudaryti pirmąją Lietuvos vyriausybę. Sunkiai (1918 11 11) suformuotoje vyriausybėje A. Voldemarui, be užsienio reikalų ministro pareigų, laikinai teko ir krašto apsaugos ministro pareigos (p. 21). Tačiau tarptautiniai ir krašto gynybos reikalai nebuvo suderinami. Prioritetiniu klausimu laikydamas tarptautinį Lietuvos pripažinimą, A. Voldemaras buvo nutolęs nuo vidaus reikalų, teigdamas, kad krašto niekas nepuls. Tokia optimistinė nuostata pakenkė stiprios kariuomenės kūrimui ir krašto gynybai. A. Voldemaro vadovaujama vyriausybė suiro 1918 m. pabaigoje. Antrą kartą jis tapo ministru pirmininku po 1926 12 17 valstybės perversmo. A. Voldemaras, A. Smetona – tautininkų lyderiai daug padarė, kad autoritarinis režimas Lietuvoje įsigalėtų, susirėmė dėl valdžios. Apybraižos autorius šią situaciją labai taikliai apibūdina: „Susipykęs su A. Smetona ir vis didindamas šį konfliktą, A. Voldemaras tapo savo paties kurtos sistemos auka. Dabar jis savo kailiu pajuto, ką reiškia karo komendantų valdžia, griežta karo cenzūra, apribotos kitos demokratinės laisvės ir teisės, varžoma politinė veikla. Iš esmės legalių galimybių grįžti į valdžią jis neturėjo. Beliko slidus ir duobėtas sąmokslų bei pučų kelias, kuris galų gale atvedė jį į politikos dykumą“ (p. 58). Yra ir daugiau subtilių A. Voldemaro charakterį apibūdinančių štrichų.

R. Čepas ministrą pirmininką M. Sleževičių knygoje šitaip apibūdina: „jis buvo vienas iš įžymiausių nepriklausomos Lietuvos Respublikos demokratinio judėjimo veikėjų. Sunki valstybės kūrimosi laikotarpiu jis tris kartus vadovavo koalicinėms vyriausybėms, buvo ilgametis Liaudininkų partijos pirmininkas, Seimo atstovas, garsus advokatas ir visuomenininkas“ (p. 73). Autorius M. Sleževičiaus biografinėje apybraižoje (p. 72–112) daugiau išryškina šį asmenį kaip Lietuvos nepriklausomybės ir jos valstybingumo puoselėtoją ir gynėją. M. Sleževičius buvo sumanus, ryžtingas ir reiklus, kartu demokratiškas ministras pirmininkas, vadovavęs vyriausybėms (II ir IV kabinetams) sunkiausiu Lietuvos valstybei 1919 metų laikotarpiu. Kai 1918 m. gruodžio pabaigoje Lietuva atsidūrė kritiškoje situacijoje ir buvo manoma, kad jos nepriklausomybę tegali išgelbėti vyriausiasis karo vadas ar net diktatorius, visų nuostabai prie valstybės vairo stojęs demokratas, pasiklivęs krašto gyventojų jėgomis, apgynė Lietuvos nepriklausomybę. M. Sleževičius buvo išrinktas Steigiamojo, I, II, III Seimo atstovu, trečiąkart (1926 06 15–12 17) vadovavo vyriausybei, po perversmo atsidėjo advokato darbui, reikėsi demokratinėje opozicijoje (p. 108–114).

A. Jakubčionis knygoje P. Dovydaitį pristato kaip mokslininką (p. 120–153). Nors amžiumi buvo jaunas, kai jis ėmė vadovauti vyriausybei, tačiau Lietuvoje buvo žinomas žmogus – Vasario 16-osios Akto signataras, pasižymėjęs mokslininkas, katalikiškų jaunimo organizacijų veikėjas. P. Dovydaičio vyriausybė, ministro pirmininko pavaduotojas A. Stulginskis per tą mėnesį organizavo Lietuvos gynybą, sten-

gėsi kuo greičiau iš krašto išvyti svetimos valstybės kareivius, apsaugoti gyventojus nuo plėšimų ir savivalės, užkirsti kelią spekuliacijai. Apybraižos autorius atskleidžia P. Dovydaitį kaip daugelio laikraščių ir žurnalų redaktorių, pedagogą, Kauno universiteto profesorių, Lietuvos katalikų mokslo akademijos kūrėją, aktyvų visuomenininką, moksleivių ateitininkų globėją. Už aktyvų dalyvavimą ateitininkų judėjime jis turėjo nemalonumų su valdžia, 1932 m. net buvo nubaustas trimis mėnesiams kalėjimo. Papuoles į sovietinių represijų krumpliaratį, 1942 m. tapęs be kaltės kaltu, paliko šį pasaulį, – baigia apybraižą A. Jakubčionis (p. 150).

Apybraižoje (p. 156–213) „Ernestas Galvanauskas – Lietuvos ūkio kūrėjas“ S. Jegelevičius apžvelgia ministro pirmininko politinę, diplomatinę, ūkinę ir visuomeninę veiklą per visus nepriklausomos valstybės gyvavimo metus. Jis – paskutinis Laikinosios Vyriausybės vadovas, daug nuveikęs diplomatijos ir krašto ūkio tvarkymo, ypač finansų srityje, įvedant lietuvišką valiutą. Šiais reikalais rūpinosi ir K. Griniaus vyriausybėje, būdamas finansų ministru, be to, atlikdamas ypatingus diplomatinis vyriausybės įpareigojimus užsienyje.

1922 m. vasario 2 d. E. Galvanauskas grįžo prie valstybės vairo (vadovavo net trimis VII–IX kabinetams iki 1924 06 17), rūpinosi krašto ūkio plėtojimu, diplomatinio būdu išsprendė Klaipėdos krašto prijungimo prie Lietuvos problemą (p. 204). Po diplomato karjeros darbavosi verslo, švietimo baruose.

„Kazys Grinius, – akcentuoja apybraižos (p. 216–259) autorius Z. Butkus, – vienintelis iš Lietuvos politikų buvo ir ministru pirmininku, ir Prezidentu. Labiausiai jis žinomas kaip trečiasis Lietuvos prezidentas. Bet jo, kaip ministro pirmininko, nuopelnai nė kiek ne menkesni, galbūt dar reikšmingesni. Juk K. Grinius vadovavo pirmajai parlamentinei Lietuvos vyriausybei“ (p. 217). Atsižvelgęs į tai, kad K. Griniaus gyvenimo kelias literatūroje yra nušviestas, Z. Butkus pamatuotais po-
tepiais išryškino jo vyriausybės užsienio ir vidaus politiką, opozicionieriaus, prezidento ir tremtinio Vakaruose kelią. Apybraiža baigiama K. Griniaus Testamento prasmingais ir pamokančiais žodžiais: „Dvasinės ir medžiaginės gerovės galima pasiekti tik gerai susitvarkiusioje valstybėje“ (p. 255).

Ministro pirmininko Antano Tumėno biografinę apybraižą (p. 262–281) D. Blažytė pradeda nuo jo vaikystės ir jaunystės metų, ištraukimo į tautinę visuomeninę veiklą, glaustai parodo karo nublokšto į Rusiją jo gyvenimo metus. Kaip Steigiamojo Seimo atstovas, A. Tumėnas daug nuveikė rengiant 1922 m. Konstituciją ir kitus svarbius valstybės įstatymus (p. 267). Jo vadovaujama vyriausybė (1924 06 18–1925 02 04), paveldėjusi daug neišspręstų problemų, sunkiai stūmėsi į priekį, nors vis labiau išibėgėjo žemės reforma, nestigo dėmesio švietimo reikalams. Užsienio politikai, kaip nurodo autorė, neskyrė didesnio dėmesio ir nerodė iniciatyvos (p. 271). Už principumą ir žinias A. Tumėnas pelnė universiteto profesorių ir studentų pagarbą. Iki pat 1940 m. jis išliko opozicijoje autoritariniam tautininkų režimui.

Antroje savo biografinėje apybraižoje (p. 284–303) D. Blažytė pristato Vytautą Petrulį, kaip finansų specialistą, vieno iš pirmųjų lietuviško Prekybos ir pramonės

banko įkūrėją, publicistą. Kaip XI Ministrų Kabineto (1925 02 04–11 19) pirmininką autorė šitaip apibūdina: „Buvo greitos orientacijos, energingas ir veiklus, atviras naujovėms, nevengė rizikos. Būtent V. Petruļį galima laikyti vienu iš valstybės veikėjų, kuris orientavosi į modernios vakarietiškos Lietuvos valstybės modelį. Deja, politikos kelyje jis padarė žingsnių, kuriais pažeidė įstatymus, o kartais ir etikos normas; dėl to ir jo politinė karjera anksti nutrūko“ (p. 285). 1940 m. tapo SSSR saugumiečių auka (p. 299–301).

R. Laukaitytė apybraižoje (p. 306–327) ministrą pirmininką L. Bistrą charakterizuoja kaip iškilų Lietuvos krikščionių demokratų partijos (LKDP) vadovą, kelių vyriausybių ministrą, universiteto profesorių, I – III Seimo atstovą, opozicijos tautininkų režimui veikėją, sovietų kalinį ir tremtinį, negavusį rehabilitacijos iš Lietuvos sovietų vyriausybės ir komunistų partijos vadovų (p. 318–325). Anot autorės, L. Bistro vyriausybė nors ir neplanavo naujų darbų, bet priėmė nemaža svarbių vidaus ir užsienio politikos sprendimų, o „pats svarbiausias valstybinio gyvenimo įvykis buvo Lietuvos bažnytinės provincijos įkūrimas“ (p. 312).

Ilgiausiai prie vykdomosios valdžios vairo (net aštuonerius su puse metų) stovėjusį rokiškėną agronomą J. Tūbelį savo apybraižoje (p. 330–367) pristato Č. Bauža. Jis išryškina ministrą pirmininką kaip įžymų Lietuvos Respublikos finansininką, kooperacijos veikėją. Pradėjęs vadovauti vyriausybei po A. Voldemaro atsistatydinimo (1929), „valstybėje be Seimo, kaip atsvaros stiprioms Prezidento prerogatyvoms, Ministrų Kabineto veikla, anot autoriaus, krypo daugiau administracine negu politine linkme“ (p. 350). J. Tūbelio vyriausybė dėmesį nukreipė į ūkio, ypač į finansų problemas, gelbėtis nuo gresiančios pasaulinės ekonominės krizės padarinių. Tačiau tautininko J. Tūbelio vyriausybė nebuvo nutolusi nuo mokslo ir švietimo problemų (p. 354–356), rūpinosi tautos ir valstybės praeities palikimo įprasminimu (p. 357–359), stengėsi vykdyti nuosaikią politiką bažnyčios ir iš dalies politinių oponentų atžvilgiu (p. 359–360). Per paskutinę vyriausybės kadenciją (1935 09 06–1938 03 24) užsienio politikoje buvo padaryta neišvengiamų nuolaidų Vokietijai.

V. Senkus apybraižoje apie ministrą pirmininką V. Mironą rašo: „Premjero pareigos – neilga, vos vienerių metų gyvenimo atkarpa, kuri toli gražu neatsispindi ir neišreiškia V. Mirono nuopelnų lietuvių tautai ir Lietuvos valstybei. Jis – kunigas, politikas, spaudos darbuotojas, visuomenės veikėjas, vienas iškiliausių lietuviybės žadintojų ir nepriklausomos Lietuvos valstybės kūrėjų, Vasario 16 d. Nepriklausomybės Akto signataras, Lietuvos Valstybės Tarybos narys, Seimo atstovas, Vyriausybės vadovas, SSSR kalėjimų kalinys...“ (p. 371). Visas gyvenimo kelias, vadovaujamos vyriausybės (XVIII–XIX kabinetai – 1938 03 27–1929 03 27) politika, kalėjimų golgotos apžvelgiamos knygoje (p. 370–405).

Apybraižoje (p. 408–427) „Jonas Černius – vilties generolas“ G. Rudžiui parūpo „pasvarstyti, kodėl politikai abejingas ir tik kariuomenės administravimo patirtį turintis generolas 1939 m. kovo mėnesį buvo paskirtas antruoju žmogumi valstybėje ir kas iš to išėjo“ (p. 411). Autorius pateikia turiningą J. Černiaus, vadinamosios

„vieningo darbo“ vyriausybės formavimą, jos veiklos galimybes, sudėtingą Lietuvos politinę situaciją, prasidėjus Antrajam pasauliniam karui. Daroma išvada, kad J. Černius netapo tokiu ministru pirmininku, kokio norėjo Prezidentas.

A. Kasperavičius apybraižoje „Antanas Merkys – paskutinis ministras pirmininkas“ (p. 430–468) pabrėžia, kad jis dar prieš ministro pirmininko postą turėjo ilgalaikę ir pakankamai visapusišką administratoriaus patirtį. „A. Merkys – teisininkas, nepriklausomos Lietuvos kariuomenės kūrėjas, pirmųjų vyriausybių Krašto apsaugos ministerijos valdytojas, ministras, advokato praktiką derino su teisininko darbu valstybėje ir visuomenine veikla. Jam teko dirbti Klaipėdos krašto gubernatoriumi, Kauno miesto burmistru, Lietuvos vyriausybės įgaliotiniu Vilniuje. Siaučiant karo audrai, Prezidentui A. Smetonai nė nemanant keisti nusistovėjusios valdžios sistemos, A. Merkio vadovaujama Vyriausybė neįgijo visuomenėje didelio populiarumo, nors premjeras negailėjo pastangų žadinti domėjimąsi jos veikla“ (p. 462). Poskyriuose „Katastrofai artėjant“, „Tragiškas 1940 m. birželis“, „Stalininių „gulagų“ kalinys“ (p. 462–468) A. Kasperavičius parodė, kaip Lietuvos Respublika ir paskutinis ministras pirmininkas buvo vedami į negailestingą pražūtį.

Knygos autoriai per ministrų pirmininkų – valstybės ir visuomenės veikėjų – gyvenimo aprašymą išryškindami šių įžymių žmonių valstybinę veiklą, glaustai atskleidė nepriklausomos Lietuvos istoriją. Knygos sudarytojui reikėjo išvengti pasikartojimų ir prieštaravimų. Be abejonės, didžiausias darbas teko redaktoriui Vytautui Spečiūnui, kuriam teko ne tik vienodinti stilių, bet ir trumpinti kai kurių autorių tekstą.

Recenzuojamoji knyga yra pirmas istorikų darbas, įprasminantis Lietuvos Respublikos ministrų pirmininkų veiklą, jų atminimą. Tačiau šia studija neturėtų būti apsiribojama. Mano supratimu, reikėtų rimtai susirūpinti ministrų pirmininkų, sušaudytų ir mirusių SSSR kalėjimuose, įamžinimu, pastatant jiems nepriklausomoje Lietuvoje paminklą. Be to, reikėtų atsižvelgti ir į emigracijoje mirusių ministrų pirmininkų pageidavimą palaikus pervežti ir perlaidoti gimtojoje žemėje. Pavyzdžiui, ant ministro pirmininko A. Tumėno kapo pastatyto kryžiaus užrašas: „Čia laikinai palaidotas <...> mirė ilgėdamasis Lietuvos ir nenustodamas vilties į ją grįžti“ (p. 279) kviečia tėvynainius jo pageidavimą išpildyti. Labai svarbu, kad ši gražiai išleista, reprezentacinė knyga nesipuikuotų vien tik knygų ir bibliotekų lentynose, o taptų visų, kurie domisi mūsų tautos istorija, skaitoma knyga. Komisijai ministrų pirmininkų atminimui įamžinti vertėtų pasirūpinti tuo, kad knygą išgalėtų įsigyti visos Lietuvos mokyklos. Tai būtų nepriklausomos Lietuvos ministrų pirmininkų, valstybei ir tautai nusipelnusių žmonių pristatymas jaunesiems skaitytojams.

Knygą papildo, tarsi sušildo joje išspausdintos 179 iliustracijos, kurios savo pobūdžiu yra įvairios. Tai dokumentų faksimilių (Lietuvos valstybės, asmeninio pobūdžio raštų ir SSSR saugumo struktūrų bei sovietų valdžios dokumentų) fragmentai ir fotonuotraukos, atspindinčios valstybės ir ministrų pirmininkų asmeninio gyvenimo momentus. Daug pastangų knygos sudarytojui reikėjo šioms iliustracijoms iš ar-

chyvų, Lietuvos albumų bei iš kitų šaltinių surankioti, o kai kurias ir atpažinti. Kaip korektūros klaidą galima nurodyti iliustracijų Nr. 19–20, 21–22, 23–24 supainiojimą tekste ir jų sąrašė (p. 473). Matyt, apsirikta įvardijant ir iliustraciją Nr. 13 apie Dainų šventę (p. 54). Nepastebėta aplaidi klaida apie A. Smetonos išrinkimą Prezidentu 1919 m. (p. 136). Prie šių pastebėtų smulkmenų norėčiau nurodyti ir vieną kitą pageidavimą: 1) neišvengiamai peršasi pastaba dėl chronologinių duomenų knygoje pateikimo. Juk ne visi autoriai nurodo net ministro pirmininko vadovaujamos vyriausybės trukmę. Taigi prieduose pateikiamos Lietuvos Respublikos vyriausybių ir ministrų pirmininkų gyvenimo kronikos būtų tik padidinusios knygos informatyvumą; 2) be to, sunkiai įsivaizduojama ši reprezentacinė knyga be pavardžių ir vietovardžių rodyklių pateikimo; 3) knyga būtų tapusi prieinamesnė užsienio skaitytojui, jeigu kiekvieną biografinę apybraižą arba knygos įvadą būtų lydėjusi santrauka užsienio kalba.

Tačiau nepaisant šių pastebėjimų, knyga „Lietuvos Respublikos ministrai pirmininkai 1918–1940“ yra didelis laimėjimas. Jos mokslinė ir pažintinė reikšmė neabejojama. Ji visus, pradėdant valdžios vyrais, baigiant moksleiviais, verčia įsisauginti Lietuvos – nepriklausomos valstybės išsaugojimo kainą.

Vanda Kašauskienė

Viktoras Maldžiūnas. Išaugau Vilnijoje (atsiminimai). Kaunas, 1996. – 256 p., 1000 egz.

Lietuvoje dabar išleidžiama nemažai atsiminimo žanro knygų. Kai kurios iš jų yra ypač vertingos istorikams. Tokioms knygoms priskirčiau ir neseniai Kauno „Spindulio“ spaustuvėje išspausdintą Viktoro Maldžiūno atsiminimų knygą „Išaugau Vilnijoje“, išleistą autoriaus lėšomis ir rėmėjų pagalbos dėka.

Knyga ne mokslinė, bet turėtų sudominti ne tik Rytų Lietuvos ir visos Lietuvos XX amžiaus istorija besidominčius kraštotyrininkus, bet ir istorikus. Leidinio vertė atsispindi ir anotacijos tekste: „Viktoro Maldžiūno atsiminimų knyga „Išaugau Vilnijoje“ yra dėmesingas ir gilus apibendrinimas kartos, kuri savo pečiais pakėlė tris nuožmias okupacijas ir nepalūžo. Švietėjiškas interesų platumas ir dvasingas tautinis apsisprendimas paliko knygoje žmogiškosios pareigos ir atsakomybės bruožus. Pažymėtina, kad V. Maldžiūnas tai atskleidžia ne pompastiško žodyno tankme, o veiklos ir kasdienio turiningo darbo liudijimais. Knygos puslapius persmelkia dramatiškų istorinių lūžių įtampa ir asmenybės tvirto apsisprendimo grumtis už laisvę taurumas“.

„Gyvenimas trijose okupacijose“ – toks autoriaus parašytos pratarmės pavadinimas. V. Maldžiūnas turi omenyje 1920–1939 m. Rytų Lietuvos padėtį Lenkijos okupacijoje, ilgiausiai trukusią bolševikų Rusijos sovietinę okupaciją ir trejiems metams ją pertraukusią nacių Vokietijos vykdytą okupacinę priespaudą. Autorius, apibūdindamas savo gyvenimo kelią, rašo, jog jam „likimas buvo nuostabiai palankus“. Tačiau perskaičius knygą, darosi aišku, jog tai ne tik lemties išdava, bet ir paties V. Maldžiūno atsakingumas ir humaniški poelgiai bei kitų žmonių parama kritiškais gyvenimo atvejais, kai vieni ar kiti okupantai jau buvo suplanavę jo areštą ar net jau siekė suimti, uždaryti į kalėjimą, konclagerį, išgabenti tremtin...

Moksliniais elementais pagrįsta pirmoji leidinio dalis. Joje autorius, remdamasis istorijos šaltiniais, lakoniškai pateikia savo giminės (Maldžiūnų) istoriją Švenčionių krašte nuo XVII a. pradžios. Skyriuje „Nutautėjimas“, pasitelkęs statistiką ir įvairius faktus, išryškina pragaištingą Lietuvai gyventojų slavėjimo procesą Rytų Lietuvoje ir Švenčionių apskrityje XVIII–XX amžiais. Rašo, jog jo tėvo (gimusio 1869 m.) jaunystėje Pabradės apylinkėse dar buvo kalbama lietuviškai, tačiau „lenkomanų kunigų ir gausių dvarų pastangų dėka Pabradės gyventojai buvo visai sulenkinti“, o „pabradiškiai tapo aršesniais lietuviybės priešais ir už tikrus lenkus“ (p. 19). Tačiau autoriaus gimtųjų Mielagėnų apylinkėse sąmoningi lietuviai kunigai „atgaivino lietuvišką sąmonę“. Paminimos kunigų Placido Šarkausko, Karolio Gumbaragio, Aleksandro Burbos pavardės, apibūdinama jų tautinė veikla.

Trumpai aprašytas gimtasis Krikenkos palivarkas (autorius gimė 1917 m.), šeima, mokymasis Krikonių, Molykų, Juodgalvių pradžios mokyklose, Švenčionių lietuvių gimnazijoje, agronomijos studijos Vilniaus Stepono Batoro universitete, kurį spėjo baigti iki Vokietijos–SSSR karo su Lenkija, patirti įvykiai ir sutikti žmonės, turėję didelės įtakos V. Maldžiūnui.

Leidinyje daug dėmesio skiriama įvairių tautinių bendrijų tarpusavio santykiams Rytų Lietuvoje ir kaimyninėse šalyse įvairių okupacijų sąlygomis.

Apimtimi didžiausia ir istorikams vertingiausia knygos antroji dalis („Antrojo pasaulinio karo audrose“), kuriai skirta net šimtas puslapių. Iš pradžių rašoma apie 1939–1940 m. įvykius, kurie kaleidoskopiškai keitė situaciją ir žmonių padėtį Rytų Lietuvoje. Autorius, 1939 m. rudenį patekęs į raudonarmiečių nagus, vos išvengė sovietinio gulago dar iki Vilniaus grąžinimo Lietuvai. Mokslininkus sudomins istoriografijai svarbių įvykių aprašymas neilgai egzistavusioje Švenčionių apskrityje, kur V. Maldžiūnas dirbo agronomu. Iš pradžių – dar nepriklausomoje Lietuvoje, paskui – sovietinės okupacijos sąlygomis, susiduriant su sovietizacijos „šedevrais“.

Aprašydamas Vokietijos–SSSR karo pradžią, V. Maldžiūnas pateikia ne tik daug faktų apie antisovietinį 1941 m. birželio lietuvių sukilimą Ignalinoje, kur autorius vadovavo sukilėlių būriui, bet ir apie sukilėlių pagrindinio (LAF) štabo sutriuškinimą Vilniuje karo išvakarėse (p. 97).

Daug autentiškos medžiagos, papildytos lakoniškais komentarais apie nacių okupaciją. Tai ir apskrities administracijos įstaigų perkėlimas iš Švenčionių į

Švenčionis. V. Maldžiūnas mini daugelį žmonių, nurodo kai kurių iš jų likimus. Tarp jų – tuomet jaunuoliu buvusį dabartinį Vilniaus krašto lietuvių išveivijoje žymų veikėją Bronių Saplį, taip pat Joną Juodelį, apskrities viršininko pavaduotoją ir antinacinio tautinio pagrindžio organizatorių apskrityje (p. 112–113). Neaplenkia istorikams „kietu riešutu“ tapusios žydų holokausto Lietuvoje temos, Švenčionių žydų geto istorijos. 1943 m. pavasarį iš Švenčionių išgabeno Vilniaus žydų geto policija, vadovaujama jos viršininko Jakovo Genso. V. Maldžiūnas, neteisindamas žydų krauju susitepusių lietuvių, rašo: „Stebina gausus pačių žydų dalyvavimas vokiečių vykdomose jų tautiečių naikinimo akcijose“ (p. 119).

Nacių okupacijos specifika Švenčionių krašte, jo žmonių padėties trapumas sovietinių partizanų, lenkų Armijos krajevovs veiksmų ir vokiečių represijų egzekucijų akivaizdoje, lietuvių savivaldos pastangos sumažinti nacių įtūžį (už nužudytus vokiečių pareigūnus) ir konsoliduojant jėgas būsimai kovai už nepriklausomos Lietuvos atkūrimą. Daugelį svarbių 1941–1944 m. istorijos įvykių, mažai ar visiškai neatšispindinčių archyvų fonduose, aprašo savo knygoje V. Maldžiūnas, tuomet dirbęs Švenčionių agronomu.

Istorikams ypač svarbios peripetijos, susijusios su prolenkiško vokiečių civilfervaltungo pareigūno, Švenčionių kreislandvirtschaftsfiurerio Olio ir jo pavaduotojo Heidemano nužudymu. Tai, padedant antinacinėje tautinėje rezistencijoje veikušiams lietuvių savivaldos pareigūnams, įvykdė 1944 m. kovo 22 d. sovietiniai partizanai (p. 146–151). Olio pirmtaką Beką sovietiniai partizanai nužudė dar 1942 m. gegužės pabaigoje...

V. Maldžiūnas savo tarnybą, susijusią su kelionėmis, panaudojo platindamas antinacinę rezistencinę spaudą, Švenčionyse su bendražygiais spausdino tautinio pagrindžio laikraštį „Vilnietis“, dalyvavo kitoje rezistencinėje veikloje (p. 153). Gestapininkams atėjus suimti, išpėtas tik per plauką išvengė konclagerio 1943 m. (p. 130–132).

Istorikų dėmesio susilauks ir trečioji knygos dalis („Vidaus tremtis“). Antrosios sovietinės okupacijos, užtrukusios beveik keturiasdešimt šešerius metus, autoriui ne kartą teko keisti gyvenamąją vietą ir darbovietę, kai kokie nors sovietiniai pareigūnai ar partiniai veikėjai pradėdavo ieškoti jo 1941–1944 m. „kalčių“ prieš „socialistinę Lietuvą“... Anovilis, Šiauliai, Tauragė, Dotnuva, Mažeikiai, Joniškis, Kaunas. Tokia darbo vietovių „geografija“, kurią V. Maldžiūnas aprašo visiems prieinamu stiliumi, sodriais potėpiais piešdamas sovietmečio realijas.

Be abejo, atsiminimų knygoje neįmanoma išvengti subjektyvumo (jo dalelė išlieka net ir geriausiose mokslinėse studijose). V. Maldžiūno knygoje, pavyzdžiui, galime suabejoti autoriaus santykių su Apyvalomis aprašymais, kai kurių kitų įvykių interpretacija. Tai nemažina knygos istoriografinės reikšmės užpildant archyvų spragas. Be to, ir pats autorius pratarmėje parašė, kad „labai trūksta autentiškos medžiagos apie Vilniaus kraštą, ypač Antrojo pasaulinio karo laikotarpiu“. Ir, suprasdamas, kad archyvų fondai neleidžia istorikams pakankamai giliai atskleisti

daugelį probleminių klausimų, V. Maldžiūnas priduria: „Noriu paraginti visus valdančius plunksną lietuvius (XX a. įvykių liudininkus. – S. B.) aprašyti viską, ką jie žino ir laiko istorijai reikšmingu. O mokslininkai įvertins, kas iš tikro yra vertinga ir tai atsirinks“ (p. 9).

V. Maldžiūno knyga – ne tik istorijos šaltiniu 1920–1990 m. historiografijai (ypač 1939–1944 m. laikotarpiui) tarnaujantis leidinys, bet ir savotiškas paskatinimas susirūpinti istorijos mokslui svarbių atsiminimų rinkimu (rašymu ir užrašymu), nes potencialių pateikėjų kasmet vis mažėja.

Stanislovas B u c h a v e c k a s

Jan Pięta, Wanda Krystyna Roman, Maciej Szczurowski. Polacy internowani na Litwie 1939–1940. – Warszawa: Color CB, 1997. – 510 p.

Ši autorių kolektyvo (J. Pienta, V. K. Roman ir M. Ščurovskis) ir Lenkijos kariinės archyvų komisijos pastangomis parengta ir išleista knyga Lietuvoje buvo pristatyta 1997 m. gruodžio mėnesį Vilniuje vykusios tarptautinės mokslinės konferencijos „Lietuvos ir Lenkijos ginklų tradicijos amžių bėgyje“ metu. „Internuoti lenkai Lietuvoje (1939–1940)“ – tai leidinys, papildantis tiek Lenkijos, tiek Lietuvos istoriografiją, susijusią su Antrojo pasaulinio karo pradiniu laikotarpiu. Parengta bendradarbiaujant kelioms Lenkijos kariinėms ir mokslinėms institucijoms.

Knygoje – trys dalys (su įvadine dalimi – keturios). Didelės apimties įvade (p. 5–49) – ne tik leidinio apibūdinimas, bet ir 1939–1940 m. įvykių, jų historiografijos ir šaltinių apžvalga. Pirmojoje dalyje (p. 51–224) publikuojami istoriniai šaltiniai. Tai daugiausia į lenkų kalbą išversti dokumentai iš Lietuvos centrinio valstybės archyvo bei su Lenkijos karių internavimu Lietuvoje 1939–1940 m. susijusios nuotraukos.

Antrojoje dalyje (p. 225–247) analizuojami su lenkų karių internavimo Lietuvoje tema susiję dokumentai, kurių kopijos gautos iš Lietuvos centrinio valstybės archyvo ir dabar sudarančios Lietuvos archyvų aktų kolekciją Lenkijos centriniam karo archyve. Pateikiamas šių istorijos šaltinių sąrašas su abiejų archyvų signatūromis. Tai vertinga informacija mokslininkams.

Daugiausia puslapių (p. 249–501) teko enciklopedinio pobūdžio trečiajai daliai. Čia spausdinamas 1939–1940 m. Lietuvoje internuotų lenkų karių abėcėlinis sąrašas. Jame – 13 955 asmenų pavardės, vardai, tėvų vardai, gimimo datos, kariniai laipsniai ir iki karo buvusi priklausomybė kariniam daliniui, taip pat santrumpa, liudijanti dalies internuotųjų internavimo Lietuvoje pabaigą ir jų tolesnio likimo posū-

kį. Pavardės buvo atrinktos iš daugiau kaip 49 tūkstančių pavardžių, patekusių iš įvairių šaltinių į knygos autorių kompiuterius pradinėje tų pavardžių verifikavimo (tikrinimo) stadijoje. O internuotų lenkų karių stovyklose Lietuvoje būta maždaug 15 tūkstančių žmonių. Tikslų sąrašą sudaryti trukdė archyvinių šaltinių spragos. Tad tikrai sudėtingo darbo būta. Be to, kolegoms lenkams teko dirbti su lietuviškai rašytais tekstais, pasitelkti į pagalbą vertėjus ir t. t.

Beje, knygoje atsispindi ir Lenkijos politikų, mokslininkų, archyvininkų pastangos ir jų rezultatai renkant iki sovietinės imperijos žlugimo draudžiamoms bei „pavojingoms“ temoms medžiagą kitų šalių archyvuose. Planingas Rusijos archyvų „šukavimas“ prasidėjo 1992 m. rugsėjo mėnesį. Lenkija pasinaudojo „atšilimo“ Rusijos archyvuose laikotarpiu ir pasidarė labai daug kopijų aktualioms istorijos temoms iš dar neseniai devyniais užraktais įslaptintų Rusijos archyvų fondų, prie kurių priėti užsieniečiams po kelerių metų pasidarė sunkiau... Lietuviai, nors ir geriau orientavosi tuose fonduose, dėl finansinių ir kitų priežasčių nesugebėjo tinkamai pasinaudoti palankia proga taip kaip lenkai...

Lenkų kolegoms blogiau sekėsi Baltarusijos ir Ukrainos archyvuose. Baltarusijoje dėl kopijavimui reikalingos technikos stokos pavyko pasidaryti tik dalies atrinktų šaltinių kopijas. O ukrainiečiai užsiprašė už kopijas pernelyg didelės kainos ir taikė kitus apribojimus.

Geriausiai sekėsi dirbti Lietuvoje. Knygoje rašoma, kad „visiškai skirtingai, tiesiog pavyzdinčiai, vyko bendradarbiavimas su Lietuvos archyvais“ (p. 9). Mūsų šalyje Lenkijos specialistų darbas ir selekcionuotų (atrinktų) dokumentų kopijavimas prasidėjo tuoj po 1996 m. kovo mėnesį įvykusio jau minėto vieno iš apžvelgiamo leidinio autoriaus, taip pat minėtos karinės archyvų komisijos vadovo J. Pientos ir Karo istorijos instituto direktoriaus Andžejaus Ajnenkielio vizito į Vilnių. Per 1996 metus Lenkijos Centrinis karo archyvas papildė 107 tūkstančiais lapų kopijomis iš Lietuvos archyvų apie 1939–1956 m. įvykius. Dalis šių kopijų ir tapo pagrindu knygai „Internuoti lenkai Lietuvoje“.

Knygoje pateiktas koncentruotas žvilgsnis į Lietuvos ir Lenkijos santykius Antrojo pasaulinio karo išvakarėse ir kai kuriuos Lietuvos istorijos aspektus. Tačiau galima pasigesti Rytų Lietuvos (Vilniaus krašto) problemos, atsiradusios Europos saugumui svarbiame žemyno regione po 1920 m. spalio mėn. Lenkijos agresijos (pridengtos L. Želigovskio „maišto“ iškaba) prieš Lietuvą, įvardijimo. O juk kaip tik 1920 m. rudens karas tarp Lenkijos ir Lietuvos, taip pat Rytų Lietuvos okupacija sutrukdė Lietuvai tapti vidutinio dydžio Europos valstybe ir svarbiu politiniu veiksniu, o abiem valstybėms – galimybe pakreipti įvykių raidą Europoje, tada, kai iškilo pasaulinio karo grėsmė...

Beje, knygoje esančiame žemėlapyje (tarp p. 32 ir p. 33), kuriame pažymėtos internuotųjų asmenų stovyklų Lietuvoje vietos 1939 m., dabar Lietuvos Respublikos teritorijoje esančių Rytų Lietuvos miestų (Vilnius, Varėna, Druskininkai, Švenčionys, Pabradė) pavadinimai parašyti tik lenkų kalba, o vietovardžiai už buvusios

demarkacinės linijos – ir lietuviškai, ir lenkiškai. Tai savotiško „kartografinio“ tendencingumo išraiška, kurios jau būtų galima ir atsakyti.

Knygoje rašoma, kad iki pat 1938 m. Lietuvai grėsė pavojus iš Lenkijos pusės, o dešimtmečio pabaigoje Lietuvą padaryti savo įtakos sferos dalimi siekė Vokietija ir Sovietų Sąjunga. Po 1938 m. kovo 17 d. Lenkijos ultimatumo Lietuvai pastarajai teko užmegzti diplomatinis santykius su Lenkija. Tačiau tų metų gegužės mėnesį paskelbtoje naujojoje Lietuvos konstitucijoje Lenkijos okupuotas Vilnius tebelaikomas Lietuvos valstybės sostine, nors netrukus ir buvo paleista „Vilniaus vadavimo sąjunga“.

Paskui pabrėžiama, kad 1939 m. sausio 25 d. Lietuva paskelbė neutralitetą, bet jau po dviejų mėnesių Vokietija atplėšė nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą. Gegužės mėnesį generolo S. Raštikio vizito į Varšuvą metu kilo naujas sumanymas sudaryti Lenkijos, Estijos, Latvijos ir Lietuvos karinę sąjungą. Idėja liko tik idėja. Be kitų priežasčių, ją realizuoti trukdė ir paskelbtasis Lietuvos neutralitetas.

Neutralitetą tarptautiniu mastu Lietuva dar kartą deklaravo 1939 m. rugsėjo 1 d., kai Vokietijai užpuolus Lenkiją prasidėjo Antrasis pasaulinis karas. Ir visos nacių Vokietijos pastangos pastūmėti Lietuvą, kad ši pasinaudotų palankia situacija ir pati atsiimtų savo sostinę Vilnių, liko bergždžios. To meto diplomatinei praktikai ir valstybių santykiams neįprasto „lietuviško“ neutraliteto peripetijas dar nagrinės ir vertins istorikai ateityje. Kaip ir tą patį 1939 m. rugsėjo Lietuvos politikų ir diplomatų vykdytą beviltiškai nedrąsų zondavimą Maskvoje ir Kaune, siekiant išsiaiškinti, ar bolševikai (užpuolę Lenkiją paskui savo tuometinius sąjungininkus Vokietijos nacius) grąžins Lietuvai Vilnių. Taip pat klausimas, ar tuomet Lietuva pakankamai pasinaudojo 1920 m. liepos 12 d. Lietuvos–Sovietų Rusijos sutartimi ir kitomis galimybėmis? Tad neatsitiktinai ir šioje knygoje lenkų istorikai kelia klausimą, ar nedrąsūs Lietuvos valdžios veiksmai nepaskatino bolševikų ryžtingesniems žingsniams įgyvendinant savo imperialistinius planus ir pataisant Vokietijos–SSSR 1939 m. rugpjūčio 23 d. sutarties slaptąjį protokolą. Ir taikliai pastebi, jog, sprendžiant tokius istoriografijos klausimus, būtini kruopštūs archyviniai tyrimai (p. 20).

Tad Lietuvos valdantiesiems sluoksniams pasirinkus pasyvaus malonės laukimo iš SSSR poziciją, Vilnius tik su Rytų Lietuvos nedideliu ruožtu buvo atgautas iš SSSR bolševikų, besiruošiančių invazijai į Vakarų Europą. O neutralumo deklaraciją tarsi rudens vėjai lapus nuo medžio nupūtė (šalis neutralumą prarado *de facto*) Lietuvoje įkurdintos Raudonosios armijos bazės.

Dar anksčiau Lietuvoje atsirado nuo Vokietijos vermachto ir Raudonosios armijos į Lietuvą pasitraukusių ir internuotų lenkų karių stovyklos. Jos tapo Lietuvai sudėtinga tarptautine, politine, teisine ir ekonomine problema, kuria kaip dingstimi galėjo pasinaudoti Lenkiją okupavusios Vokietija ir SSSR.

Knygoje rašoma ir šaltiniais iliustruojama, kad pirmieji lenkų kareiviai tuometinę Lietuvos sieną perėjo 1939 m. rugsėjo 18 d. (SSSR Lenkiją užpuolė rugsėjo 17 d.). Intensyvus didesnių karinių dalinių (su kareiviais būta ir civilių) internavimas

tęsėsi iki rugsėjo 26 d. ir buvo liberalus. Internuojamieji, jiems atiduodant ginklus ir kitą karišką turtą, nebuvo kratomi. Todėl karininkai ir kai kurie kareiviai net pasiliko pistoletus. Dalis jų vėliau Lietuvoje buvo nelegaliai parduota. Dėl to 1939 m. spalio mėnesį Kaune tebeveikianti Lenkijos diplomatinė atstovybė pareiškė protestą Lietuvos užsienio reikalų ministerijai (p. 24).

Įvade ir dokumentinėje dalyje parodoma, jog internuotų lenkų karių stovyklas aptarnavusio personalo, sargybinių ir Lietuvos gyventojų požiūris į internuotuosius buvo draugiškas. Mat po dviejų dešimtmečių valstybinės ir tautinės priešpriešos buvo galima laukti ir kitokių santykių. Vis dėlto humanizmas, lietuviams būdinga tolerancija kitataučiams ir noras padėti tėvynės netekusiems žmonėms nustelbė prieššikumą. Tiesa, kai kurių konfliktų neišvengta. Tris internuotus lenkus nušovė sargybiniai. Būta ir lenkų protesto akcijų badaujant. Tačiau jų pasitaikė tik Alytaus, Rokiškio ir Kalvarijos stovyklose. Dėl šių įvykių lenkų istorikai neigiamai vertina minėtų stovyklų komendantus, o Kalvarijos stovyklos komendantą Jakštą apibūdina kaip „išauklėtą tarpukario antilenkiškos propagandos“ asmenį. Tačiau čia pat cituojamame jo raporte internavimo stovyklų štabo viršininkui matome, kad Jakštui nepatinka ne tiek stovyklos tarnautojų (civilių ir kariškių) draugystė su internuotaisiais, kiek netvarka. Piktinamasi, kad tarnautojai lietuviai atsineša į stovyklą degtinės, kurią kartu geria su internuotaisiais, su jais lošia kortomis, išneša laiškus (p. 27).

Kad stovyklose nepavyko palaikyti reikiamos tvarkos ir neužkirsti kelio labai dažniems pabėgimams, rodo ne kartą dėl to Lietuvai pareikšti SSSR ir Vokietijos protestai. Šios valstybės internuotųjų lenkų Lietuvoje problema bet kada galėjo pasinaudoti likviduodami nominalią Lietuvos nepriklausomybę. Tačiau to pavojaus nesuprato netgi kai kurie stovyklų komendantai, kurie užsienio diplomatams ir aukštiems Lietuvos pareigūnams juokaudami atsakydavo: „Tegu bėga, mažiau liks“ (p. 33). O internuotųjų pabėgimo atvejų, kaip rodo archyviniai šaltiniai, būta net per 3 tūkstančius. Dalis pabėgusiųjų buvo sulaikyta, ir jie daugiausia įkurdinti geriau saugomose stovyklose.

Be to, kildavo konfliktų ir tarp internuotųjų, ypač tarp skirtingų karinių laipsnių kariškių. Apie tai savo darbuose yra rašę Lietuvos istorikai G. Vilkelis ir G. Surgailis. Jie recenzuojamoje knygoje yra kritikuojami ir stengiamasi sumažinti tokių konfliktų „svorį“ stovyklų gyvenime. Tačiau, kita vertus, pripažįstama, kad lenkų kariuomenėje skirtingų laipsnių kareivius skyrė didesnė „distancija“, negu Lietuvos kariuomenėje... (p. 30).

Taip pat galima diskutuoti dėl lenkų istorikų akcentuojamos „labai skrupulingos“ laiškų, kuriuos rašė ir gaudavo, registracijos, kontrolės ir cenzūros, kurią vykdė Lietuvos vidaus reikalų ministerijos Saugumo departamento darbuotojai. Tačiau tuo suabejoti verčia vien statistika. Per 1939 m. lapkritį tik legaliai iš internavimo stovyklų buvo išsiųsta 24 531 laiškas, o gruodį – net 31 599. Internuotieji vien iš užsienio gavo daugiau kaip 22 tūkst. laiškų (p. 29, 165). Praktiškai cenzūruoti tokio laiškų srauto buvo neįmanoma. Galima tik sutikti, kad kas nors teoriškai to norėjo

ir įrašė į taisykles. Atrodo, kolegoms lenkams šiuo atveju įtaką padarė ir gausi bibliografija apie nacių ir sovietų konclagerius...

Laisviausiai gyveno internautieji Palangos stovykloje. Jos negausi administracija neturėjo galimybės kontroliuoti po visą kurortą vilose apgyvendintų lenkų karių. Palangoje 1939 m. rugsėjo pabaigoje būta net 4436 internautų, tarp kurių buvo ir šiek tiek civilių (p. 93).

Rokiškio stovykloje internautieji, globojami grafo J. Pšezdeckio, galėjo bet kada išeiti ir sugrįžti į stovyklą, o karininkai net dalyvavo grafo surengtoje medžioklėje. Ukmergėje internautieji galėjo laisvai vaikščioti į parduotuves, kavines, restoranus ir poilsiauti name, kurį buvo išsinuomojusios jų žmonos.

Lietuvių toleranciją ir pagalbą nuo pirmųjų dienų pajuto taip pat lenkai Biršto no ir Kulautuvos stovyklose. Jose irgi buvo mažiau suvaržymų, negu galėjo tikėtis internautieji. Ir tik dėl patalpų specifiškumo įkurdintieji Kauno V ir VI fortuose neturėjo galimybės neformaliai (be leidimo) išeiti iš stovyklos (p. 26, 31).

Trumpiau ar ilgiau stovyklos veikė taip pat Kuršėnuose, Jakiškiuose (Joniškio valsčius) ir kitose vietovėse. Mažėjant internautų skaičiui, mažėjo ir stovyklų.

Knygoje pabrėžiama, kad lietuviai aktyviai padėjo internautiems lenkams dvasiškai ir materialiai, vaišindavo juos namuose, suteikdavo pagalbą pabėgusiems iš stovyklų. Sistemingą pagalbą internautiems tautiečiams teikė Kauno ir kitų miestų lenkai. Nelabai sėkmingai, susidurdamos su karo sukeltomis kliūtimis, internautiems bandė padėti tarptautinės organizacijos (p. 29, 82). Tad beveik visa našta išlaikant maždaug 15 tūkstančių internautų asmenų teko nedidelei Lietuvos valstybei. Todėl buvo ieškoma būdų sugrąžinti internautus lenkus į jų ankstesnes gyvenamas vietas ir kitas šalis. Tačiau šios pastangos davė nedaug vaisių.

Buvo stengiamasi, kad Švedija, Danija ir Norvegija priimtų bent po 1000 lenkų karių, o Argentina ir JAV – bent po 10 000 internautų ir Lietuvoje atsidūrusių kitų pabėgėlių iš prieškarinio Lenkijos. Deja, šios valstybės nesunkiai rado daug teisi- nių ir kitų pretekstų nepadėti Lietuvai ir nelaimingiems lenkams.

Į Vokietijos ir SSSR užimtas buvusios Lenkijos sritis pavyko sugrąžinti tik tuos panorėjusius žmones, kuriuos atrinko internavimo stovyklose dirbusios šių valstybių okupančių komisijos. Tad, siekiant sumažinti stovyklų ir internautų skaičių, daug šių asmenų buvo apgyvendinta Lietuvoje. Be kilusiųjų iš Lietuvai grąžintos Rytų Lietuvos dalies, iš stovyklų buvo paleidžiami žmonės, priėmusieji Lietuvos pilietybę, ligoniai, taip pat tie asmenys, už kurių globą garantuodavo patikimi asme- nys. Ilgainiui iš stovyklų paleidžiamų asmenų kategorijų daugėjo.

Lietuvos sovietinės okupacijos 1940 m. birželio 15 d. išvakarėse internautų liko 4812 žmonių. Jie buvo ilgiausiai – dešimt mėnesių – veikusiose Kalvarijos, Kau- no, Ukmergės ir Vilkaviškio stovyklose. Beveik 500 šių asmenų pabėgo iš stovyklų birželio antrojoje pusėje ir liepos pradžioje, kol stovyklas perėmė NKVD ir jose li- kusius 4376 lenkus išsiuntė į liūdnai pagarsėjusius Juchnovo ir Kozelsko lagerius (p. 29, 113, 210).

Leidinyje publikuojami šaltiniai, vardynas, apibendrinimai ir įvykių vertinimai atskleidžia trumpą, bet reikšmingą lietuvių ir lenkų santykių 1939–1940 m. puslapį. Tuomet, Antrojo pasaulinio karo pradžioje, abiem tautoms gresiančių pavojų aki-vaizdoje lietuvių ir lenkų santykiuose tarsi atgimė Žalgirio mūšio laikų tarpusavio supratimas. Tačiau netrukus įvykusios dvi Lietuvos okupacijos, jų pasekmės ir anti-lietuviška Armijos krajos partizanų veikla Rytų Lietuvoje vėl padidino nepasitiki-mą ir priešišumą. Dalis buvusių internuotųjų kovojo Armijos krajos būriuose, kurių veiksmų Rytų Lietuvos istorijai taip pat dar reikės istorikų dėmesio. Tad knyga „Internuoti lenkai Lietuvoje“ – dar vienas etapas ne tik tyrinėjant internuotų lenkų stovyklas 1939–1940 m., bet ir dirbant prie kitų abiejų šalių istoriografijoms reikšmingų temų, suartinant skirtingus tų pačių įvykių ir procesų vertinimus ir siekiant didesnio istorinio objektyvumo.

Stanislovas Buchaveckas

Alfred Erich S e n n. Bundanti Lietuva. – Vilniaus mokslo ir enciklopedijų lei-dykla, 1992. – 188 p.; **Alfred Erich S e n n. Gorbačiovo nesėkmė Lietuvoje.** – Vilnius: Baltos Lankos, 1997. – 186 p.

Per penkerius metus (1990 ir 1995 m.) parašytos, o dar po poros metų išverstos į lietuvių kalbą, skaitytoją pasiekė dvi Viskonsino universiteto profesorius A. E. Senno knygos, galima teigti, pradėjusios naujausios mūsų istoriografijos – tautinio išsivadavimo ir valstybės atkūrimo tarpsnį. Geriausių vakariečių tradicijų pavyzdžiu autorius mums pateikė eilinę greito reagavimo į įvykius pamoką. Abi istorinių apybraižų knygos parašytos šiandien gal šiek tiek konservatyvia pozityvistine faktų atrankos ir vertinimo maniera, tačiau tai imlus, didelių istoriko darbo sąnaudų reikalaujantis tyrimo būdas. Autorius, nuolat mindamas įvykiams ant kulnų, susidoroto su, mūsų nuomone, nelengvu uždaviniu. Jo pateikta to meto Lietuvos vidaus ir santykių su Maskva panorama faktografiškai, kartais net fotografiškai atspindi tikrovę, nors knygos nedidelės apimties, skirtos smalsiam tiek Vakarų, tiek Lietuvos skaitytojui.

A. E. Sennas, lyg ir nepretenduodamas į gilesnes įžvalgas bei apibendrinimus, vis dėlto sugestijuoja kai kurias mintis ar interpretacijas, paakindamas skaitytoją į tai atsiliepti. Nors čia pat turėtume pridurti, kad iš faktų išplaukusios idėjos daugiausia nusėda istoriografijos, o ne istoriosofijos lauke. Visa tai ne priekaištas autoriui, o tik jo pasirinkto „žanro“ paryškinimas. Anaipol nenorėtume teigti, kad abiejose knygose vyrauja faktografinė iliustracija, nors skaitytojui A. E. Sennas, skirtingai nuo kito vakariečio, rašiusio analogiška tematika, A. Lieveno, gali pasirodyti

kaip labiau teisuus, bet ne toks įdomus autorius. Kad ir kaip ten būtų, jis gerai suvokė, kas dėjosi „dainuojančios revoliucijos“ Lietuvoje laikais, ir pasistengė tai sąžiningai perduoti skaitytojams.

Savotiškai įdomūs autoriaus parinkti abiejų knygų pavadinimai. Pirmasis – „**Bundanti Lietuva**“, galima sakyti, atspindi lakonišką apibendrinimą: „Patyrę represijas per dvi kartas, lietuviai pabudo, jiems grįžo atmintis (pabraukta Č. B.). Iniciatyvinei grupei, beje, pavyko pakeisti tautą, įžiebtai jai naują savimonę ir duoti vilčių laimesniam ir brandesniam rytojui“ (p. 169). A. E. Sennas, mūsų nuomone, vykusiai įvardijo dėl M. Gorbačiovo pertvarkos Lietuvoje prasidėjusius procesus, pavadindamas juos „tautos pabudimu“. Tai artima, tačiau netapati tarp mūsų paplitusiam terminui „tautinis atgimimas“ sąvoka. Šiuo atžvilgiu A. E. Sennas yra gal tikslėsnis už mūsų filosofus, istorikus, publicistus etc.

Istorinėje retrospektyvoje tautinis atgimimas neabejotinai sietinas su XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių kultūrinėmis-visuomeninėmis bei politinėmis aspiracijomis. Be abejo, tai modernios etninės tautos formavimosi etapas. Neturėtume pamiršti, kad Lietuva seniai buvo praradusi valstybingumą, valdovo sostą, universitetą, lietuvišką spaudą, mokyklas... Ištisu dešimtmečius vykdyta nuožmi rusifikacija ir polonizacija trukdė natūraliam tautinės savimonės vyksmui. Prireikė ilgų dešimtmečių, kol „Aušros“ ir „Varpo“ puoselėta laisvės idėja virto Lietuvos nepriklausomybės siekiu, o užguita liaudis – politinė tauta. Tai ir buvo tikrasis atgimimas.

Kiek kitaip įvykiai klostėsi šio šimtmečio paskutiniaisiais dešimtmečiais. Nepaisant skaudžių sovietizacijos ir rusifikacijos pasekmių, svetimųjų priespauda šį kartą nebuvo vien tik totalios kolonizacijos forma.

Nors per penkiasdešimt komunistinio režimo metų bent dvi kartos gyveno be savo valstybės, vyko sovietizacija ir rusifikacija, tauta patyrė terorą ir represijas, civilizacijos vyksmas Lietuvoje nebuvo visiškai sustabdytas. Komunistinės valdžios metais Lietuva tapo industrializuotu ir urbanizuotu kraštu su ūkio infrastruktūra, visuomenės gyvenimo specifika, mokslo ir meno inteligentija. Santykinai aukštas švietimo, atskirų mokslo ir kultūros sričių lygis buvo reali atsvara sovietinei nutautinimo ir asimiliacijos politikai. Netiesiogiai tautinę savastį padėjo išsaugoti dar ne visų pamiršta valstybingumo tradicija, pokario ginkluota rezistencija, dvasinė kultūrinė opozicija komunizmui, išorinio pasaulio poveikis per šiuolaikines informacijos ir komunikacijos priemones. Taigi išsivadavimo iš nelaisvės aplinkybės ir potencialas buvo visai kitokie, negu XIX ir XX amžių sandūroje. 1988 m. užteko pusmečio, kai, atlėgus priespaudai, žmonės užtvindė gatves ir aikštes, sukunkuliavo visuomenės gyvenimas, tauta atsivėrė naujai politinei kultūrai, tikrosioms vertybėms. Vienareikšmiškai negalėtume išvesti paralelės tarp tautinio atgimimo praeityje ir spon-taniškų, kaleidoskopiniu greičiu besikeičiančių šio amžiaus pabaigos įvykių. Tai ko-kybiškai kitoks tautinio išsivadavimo etapas, kurį kažin ar tiktų identifikuoti su „tautinio atgimimo“ sąvoka. A. E. Senno knygos „Bundanti Lietuva“ pavadinimas kaip tik ir paakina šitaip manyti.

Tą audringą procesą autorius sutalpina į 12 aukščiau minėtos knygos skyrelių. Visai suprantama, kad, rašydamas veikalą apie gyvenamojo meto įvykius, A. E. Sennas naudojosi ne tiek istorikams įprastais šaltiniais, kiek įvairia spauda, kitų informacijos priemonių žiniomis. Rinkdamas medžiagą studijai, autorius sugebėjo pabuvoti daugelyje „karštų taškų“ ir tiesiogiai iš pirmų lūpų išgirsti reikalingą informaciją. Pagirtinas pavyzdys, kai istoriko nuovoka dera su žurnalisto operatyvumu. A. E. Sennas nesivaržydamas kalbina V. Landsbergį, teiraujasi J. Paleckio, R. Ozolo nuomonės, susiranda J. Jermalavičių, domisi A. Terlecko ateities vizijomis... Vien pirmojoje savo knygoje jis sumini ne mažiau kaip pusantro šimto Lietuvos politikos, visuomenės, kultūros žmonių, neretai pristatydamas skaitytojui prieštaringas nuomones ir konfrontuojančias pozicijas. Šiuo požiūriu A. E. Sennui daug kuo padėjo nešališkas stebėtojo žvilgsnis. Sunku net įsivaizduoti, kad kuris nors iš Lietuvos autorių per tokį trumpą laiką būtų sugebėjęs profesionaliai parengti analogiškus darbus. Pas mus išleistos kai kurios to meto veikėjų atsiminimų knygos nei informatyvumu, nei objektyvumu A. E. Senno veikalams neprilygsta.

Galima sakyti, kad A. E. Sennas ne tik atskleidė nagrinėjamojo laikotarpio įvykių dinamišką raidą, bet ir išryškino tam tikrą tautinio išsivadavimo ir valstybės atkūrimo tyrimų kryptį ar perspektyvą. Gana anksti pastebėjęs, jog „dvasinės revoliucijos, įvykusios Lietuvoje, svarbiausias požymis – spartus lietuvių sąmoningumo ir pasitikėjimo savimi didėjimas“ (p. 11), autorius įvade ir pirmuosiuose skyreliuose nemažai dėmesio skyrė sovietinio laikotarpio istoriografijos būklei apibūdinti, tuometiniam istorikų personalui charakterizuoti.

A. E. Sennas teigia, jog „menininkai ir rašytojai šiuo metu jautėsi kur kas laisviau rinkdamiesi diskusijų temas“ (p. 17), tuo tarpu istorikai į įvykius reagavo lėčiau, vis dar pasilikdami komandinės-administracinės sistemos dalimi. Anot jo, komunistinio režimo metais daugelis intelektualų nusigrėžė nuo istorijos dėl šiame moksle dominavusių asmenybių ir teorijų. Iš knygos konteksto nesunku suvokti, kad istorijos stagnatoriais, senosios tvarkos šalininkais pristatomi R. Šarmaitis, B. Vaitkevičius, K. Navickas, V. Kašauskienė, J. Žiugžda, R. Žiugžda, J. Jermalavičius. Beveik visi išvardytieji – buvę praeityje ar tuometiniai istorijos institutų vadovai, universiteto katedrų vedėjai. Šiuo atveju A. E. Sennas nesivaržo iš atitinkamų institucijų vadovybės išskirti istorikų „nomenklatūrą“ ir ją priešpriešinti keliems kitaip mąstantiems „naujos bangos“ atstovams. Pagal šią schemą skirtingų mokslinių kvalifikacijų ir asmeninių nuostatų „vadovaujantys“ istorikai priskiriami retrogradų stovyklai, tuo tarpu aršūs komunizmo apologetai ir nesutaikomi Lietuvos nepriklausomybės priešininkai M. Burokevičius, K. Surblys etc. liko už kadro, nes jie buvo tik „eiliniai“ profesoriai... Pastarieji lyg tarp kitko po kartą pacituojami knygos tekste ir paminimi nuorodose.

Lygiai taip pat lengva ranka autorius apibūdina to meto istorijos institucijas: „Daugelį metų Mokslų Akademijos Istorijos institutas buvo prisitaikeliškuo tvirtovė“ (pabraukta Č.B.) (p. 19). Juo labiau „Partijos istorijos institutas, būdamas

Centro Komiteto ir komunistų partijos agentūra (pabraukta Č.B.), paprastai nurodydavo kitiems, kokios linijos reikia laikytis“ (p. 18). Tikrai įdomus pasažas. Taip ir knieti paklausti autoriaus, ar jis tikrai mano, jog partijos vasalinė ir „agentūrinė“ įstaiga nustatinėjo kitų institucijų veiklos ar elgesio liniją. Manytume, kad komunistinis režimas nestokojo kur kas aukštesnių įstaigų šiai svarbiai funkcijai vykdyti.

Tačiau dėl kai kurių sodrių epitetų autoriui neturėtume priekaištauti, juolab kad nedviprasmiškus vertinimus ne vienu atveju jam, galimas daiktas, „pasufleravo“ mūsų pačių kolegos istorikai. Netikėti jais nebuvo pagrindo, tuo labiau gilintis į nuobodžius faktus beveik visuotinės euforijos atmosferoje...

Paminėti pavyzdžiai tik iš dalies iliustruoja žurnalistinės apklausos metodu surinktos informacijos patikimumo stoką, gal net trumpaamžiškumą. Manytume, kad tekstai apie istorinės sąmonės pabudimą ir apie istorikų požiūrių diferenciaciją, ko gero, labiausiai nuo realybės nutolusios knygos vietos. Tačiau nederėtų pamiršti, kad mokslinės viešnagės proga autorius neturėjo galimybių nuodugniai susipažinti su situacija po Lietuvos istorijos „stogu“. Be abejo, šiam priekaištui jis nesunkiai galėtų oponuoti, pasiūlydamas respublikos istorikams patiems išryškinti to meto idėjų ir elgesio takoskyras, „pirmievių“ ir „atžagareivių“ pozicijas. Neabejotina, kad, bėgant laikui, tai ir bus padaryta.

Neįvardydami daugelio knygos privalumų ir specialiai neieškodami klaidų bei trūkumų, vis dėlto norėtume atkreipti dėmesį į vieną, mūsų požiūriu, svarbią autoriaus ignoruojamą aplinkybę. A. E. Sennas nuoširdžiai, tačiau kažin ar pagrįstai, idealizuoja „laisvuosius menininkus“: „Lietuvos kūrybinė inteligentija, ypač menininkai ir rašytojai, su entuziazmu atsiliepė į Gorbačiovo raginimus vykdyti reformą ir imtis vietinės iniciatyvos“ (p. 16). Turbūt ne vienas, perskaitęs šią citatą, suabejos jos pagrįstumu. Sovietinėje sistemoje, skirtingai negu Vakaruose, mokslininkai ir menininkai buvo institucionalizuoti, t. y. pagal tam tikrą vertikalę – regioniniai skyriai, respublikos, sąjunginės draugijos (analogiškai – mokslinių institutų filialai, šakiniai, vadovaujantieji institutai) priklausė valdžios ir partijos kruopščiai kontroliuojamai hierarchijai. Be rimtų studijų dar sunku ką nors teigti apie daugelio rašytojų, menininkų, mokslininkų tautinę savimonę, netgi inteligentijai būdingas idealistines nuostatas. Neneigsime, kad rašytojų, menininkų, filosofų, aukštųjų mokyklų profesorių ir institutų mokslininkų elitas buvo Sąjūdžio branduolys ir siela. Be jo vargu ar būtų atgijusi istorinė atmintis, sunku įsivaizduoti, kokias formas būtų įgijęs tautos išsivadavimo judėjimas.

Apie sovietmečio inteligentijos laikyseną nederėtų spręsti iš žodžių patoso, ištikimybės įžadų, menamo patriotizmo... Tarp kultūros ir mokslo žmonių visada buvo nerandančių savo vietos, besiblaškančių ir abejojančių asmenybių, tačiau lūžių laikotarpiais į paviršių neretai išneria apsidraudėliai ir prisitaikėliai, vykusiai besidangstantys ir gudriai besimaskuojantys. Tokio mentaliteto žmonių sovietinėje inteligentijoje netrūko. Gal šiek tiek paradoksalu, tačiau politiškai nebrandžioje visuomenėje mokslo ir meno „nomenklatūra“, atbundant tautai, atliko tam tikrą pozityvų

vaidmenį, skambia, tegu ir lėkšta retorika žadindama visuomenę, nors tikrų nepriklausomybės ir demokratijos vertybių ji pati nepriėmė, o dažnai ir nesuprato. Iš tikrųjų pagal formalius kriterijus – darbovietes institutuose, narystę draugijose, viešus žodinius pareiškimus sunku apibūdinti inteligentijos sąmonėjimą, dar labiau to meto politinio elito atsiradimą.

Kitas keistokas tautinės savimonės pabudimo bruožas, į kurį galbūt neatkreipė reikiamo žvilgsnio A. E. Sennas, – „selektyvi“ komunizmo sistemos kritika. Dėl eventualių represijų baimės, oficialiosios ir vidaus cenzūros reformų šalininkai nevengė abstrakcijų, anonimiškumo, dažniausiai nuo administracijos vėzdo ir partinės priežiūros slėpėsi kritikuodami sovietinės tikrovės ydas paralelinėse („svetimose“) srityse. Pvz., rašytojai, o ne gamtininkai pirmieji prabilo apie ekologinę grėsmę, jie kur kas anksčiau už istorikus pradėjo rašyti apie „baltąsias ir juodąsias istorijos dėmes“, filosofai ir žurnalistai, ko gero, pranoko ekonomistus drąsiais idėjomis apie krašto ūkio būklę. Apeinant tiesioginę administraciją ir įveikiant cenzūrą, neretai teko aukoti kompetenciją, tačiau novatoriškos, aštrios idėjos tenkino tiesos ištroškčius protus.

A. E. Sennas daugelį pirmojoje knygoje suformuluotų idėjų retrospektyviu žvilgsniu vaisingai išplėtojo kitame savo veikale „**Gorbačiovo nesėkmė Lietuvoje**“. Tyrimo metodas analogiškas, faktografija kur kas išsamesnė, tačiau svarbiausia, kad čia išryškėja apibendrinantis conceptualus požiūris į ankstesnius truputį reportažiškus autoriaus įspūdžius. Tiesa, knygoje dominuoja gal ne tiek Lietuvos įvykiai, kiek Lietuvos–SSSR santykių kontekstas, kuriame išsiskiria odiozinė, tačiau nevienareikšmiškai vertintina M. Gorbačiovo politinė figūra.

M. Gorbačiovas, vienas iš įtakingiausių XX a. politikos veikėjų, objektyvių savo darbų ir gyvenimo įvertinimų susilauks, ko gero, po ilgų dešimtmečių. Tuo labiau įdomu skaityti A. E. Senno išvalgas, apmąstyti jo pastebėjimus ir, kaip daugeliui tada atrodė, „globalinių“ reiškinų prasmę istorijos avansu. Nešališką skaitytoją, be abejo, suintriguoja „provokuojantis“ minėtos knygos – „Gorbačiovo nesėkmė Lietuvoje“ pavadinimas. Vakarų skaitytojui, simpatizavusiam pirmojo Rusijos prezidento demokratijos imitavimo ir „tiltų nutiesimo“ į Vakarus politikai, M. Gorbačiovas tikriausiai dar ilgai išliks kaip „naujo mąstymo“, Europos „bendrų namų“ architekto įvaizdis. Baltijos tautoms M. Gorbačiovas – imperinės mąstysenos ir komunistinės ideologijos adeptas. 1991 m. sausio 10 d. ultimatas Lietuvai, sankcijos panaudoti brutalią karo mašiną prieš beginklius žmones – žuvusieji, sužeistieji ir suluošintieji liudija bolševikinį šio „demokrato“ politikos stilių ir didžiarusiškąsias (šiuo atveju – komunistines) imperines tradicijas. Tiesiog sunku suprasti, ką turėjo omenyje A. E. Sennas, taip pavadindamas knygą. Juk Gorbačiovo nesėkmė (pabraukta *Č.B.*) Baltijos tautų žmonės negalėjo traktuoti kitaip, kaip Apvaizdos malonę ar Likimo dovaną, nes nesunku įsivaizduoti, ką būtų reiškusi Gorbačiovo sėkmė Pabaltijyje, o gal ir visoje imperine sankloda pagrįstoje valstybėje?!

Keista, kad šiame veikale M. Gorbačiovo politikos šalininku ir bendraminčiu, tuo labiau Baltijos šalių nedraugu kai kada pristatomas JAV prezidentas G. Bush'as, jo administracijos pareigūnai, kiti Vakarų politikai. Be abejo, tokie politologiniai teksto aspektai ne visada sutampa su faktografinė įvykių analize.

Atidžiau žvelgiant, atrodo, nesunku pasekti vieną jau gerokai įsišaknijusią mūsų istoriografijos tradiciją. Ne paslaptis, kad šio šimtmečio viduryje istorijos audros savaip blaškė Baltijos mažųjų tautų likimus. Desperatiškos jų politikos vairininkų pastangos orientuotis tai į Maskvą, tai į Berlyną, pagaliau į Paryžių ir Londoną liko bevaisės. Keitėsi raudonoji ir rudoji okupacijos, o aneksija išliko ilgam. Tragiška ginkluotos rezistencijos baigtis, beviltiški kitokio pasipriešinimo mėginimai būdavo aiškinami, kad ir kaip būtų keista, ne tiek agresijos jėgų milžiniška fizine persvara, kiek tariama Vakarų demokratijos išdavyste. Maža to, politikų patriotų karštų galvų neapleido mintis, kad Vakarai pasirenge apkabinti komunistinį monstrą glėbin, apipilti jį malonėmis vardan ramybės ir visuotinės taikos. Atrodo, kad nuo panašios – nuskrįstusių psichologija, o ne politinė logika grindžiamos versijos nė kiek nenu-tolo blaivus analitikas A. E. Sennas. Tiesa, ta pati politinė dimensija jo knygoje nukeliama pusamžiu vėliau: „Lietuvos klausimas“ tapo Busho administracijos progorbačiovinės politikos kriterijumi, ir didele dalimi Gorbačiovo nesėkmė Lietuvoje reiškė ir Busho administracijos politikos Sovietų Sąjungos atžvilgiu nesėkmę“ (p. VIII). Ne tik šiuo, bet ir kai kuriais kitais atvejais nelengva suprasti, kieno pusėje stovi autorius. Mums atrodo, kad, taikliai ir tiksliai apibūdinamas komunizmo krizę ir daugiatautės sovietinės valstybės suirutę, autorius vis dėlto nežvelgia giluminių sistemos žlugimo priežasčių. Tarkim, tautinę savimeilę gali maloniai pakutenti autoriaus teiginys, jog „lietuviai sudarė tik apie 1 procentą Sovietų Sąjungos gyventojų, ir todėl tuojau pat turi kilti klausimas, kodėl ir kaip Lietuva suvaidino pagrindinį vaidmenį žlungant sovietinei sistemai“ (p. VII). Nieko nuostabaus – lietuviškasis fenomenas vos ne nuo tautinio pabudimo pradžios tapo plačiai pasklidusiu mitu niekam pernelyg nesigilinant į daug sudėtingesnes komunizmo pasaulyje, kartu ir Lietuvoje, žlugimo priežastis. Šią problemą aptardami, neturėtume pamiršti, kad būtent Lietuvą bene vėliausiai (palyginus su Estija ir Latvija) pasiekė gorbačiovinės pertvarkos padariniai. Šmaikštuoliai ne veltui juokavo, kad pertvarka, pasiekusi Baranovičius (Baltarusijos SSR), ilgam įstrigo. Patyrusiam istorikui ir politologui neturėtų kilti abejonių, kad komunizmo žlugimo SSSR priežastys visai ne lokalinės (Lietuva), o globalinės – karinės strateginės (kosminė ginkluotė), ekonominės-socialinės (laisvosios rinkos pranašumai), žmonių politinių teisių ir laisvių padėtis etc. Mums atrodo, kad A. E. Sennas be išlygų pritaria tradiciniam, tačiau ginčytinam sovietologų požiūriui dėl JAV pozicijos SSSR atžvilgiu.

Vadovaujantis Vakarų analitikų ir apžvalgininkų nuomonėmis, peršasi išvada, kad dvi supervalstybės M. Gorbačiovo ir G. Busho politinės kadencijos laikotarpiu įprasmino status quo tarpusavio santykiuose. Kai kas net prognozavo, jog šios galybės dar Maltos „viršūnių“ susitikime ar kitur pasidalijo pasaulį įtakos sferomis...

Laki vaizduotė kuria politikos mitus, nuo kurių sunku išsivaduoti istorikams, jau nekalbant apie amžininkus. Nelengva sutikti su A. E. Senno teze, jog „JAV vyriausybė žiūrėjo į Pabaltijį per rusišką prizmę, laikydama savo dėmesio centru Maskvą“ (p. XIX). JAV valstybiniai interesai vargu ar galėjo koncentruotis nedidelių regionų – šiuo atveju mažųjų Baltijos tautų išsivadavimo problemose. Ar tik neatėjo laikas į Vakarų demokratinių valstybių politiką ne tik pažiūrėti iš savo kiemo ar pastogės, bet mėginti didžiųjų valstybių politikos kaitą suvokti pagal kitus parametrus – globalinius procesus. Juk niekam ne paslaptis, kad, subyrėjus antihitlerinei koalicijai, JAV ištisus dešimtmečius buvo ne strateginis oponentas, o globalinis komunizmo (SSSR) priešas. Prezidentas R. Reiganas šią valstybę viešai pavadino „blogio imperija“ ir nedarė jokių nuolaidų valstybinių ir politinių santykių srityje. Komunizmo krizės SSSR sąlygomis šiek tiek kitaip elgėsi prezidentas G. Bushas. Tačiau JAV strateginiai politikos ir tarptautinių santykių planavimo ir prognozavimo centrai, informacijos institucijos ir pagaliau viešoji demokratinės visuomenės nuomonė niekada ne tik kad nesimpatizavo komunizmui, tačiau vienareikšmiškai laikė jį didžiausiu civilizacijos ir pažangos priešu. Galbūt atėjo metas, kai mažųjų valstybių politikai, ypač nacionalistinės pakraipos veikėjai turėtų atsisakyti siaurų valstybinių, nors ir patriotinių interesų viešo deklaravimo, įsiklausyti į kitų valstybių teisėtus, nors mūsų ir netenkinančius politikos balsus. Dėl tragiško tautos ir valstybės likimo visais atvejais kalti kaimyniniai diktatūriniai režimai ir niekuo dėtos čia Vakarų demokratijos.

Gaila, kad kruopščiai parengtoje, faktografiškai labai turtingoje knygoje A. E. Sennas konceptualių požiūrių liko ištikimas konservatyviai, tačiau vargu ar teisingai mūsų istoriografijos tradicijai.

Česlovas Bauža